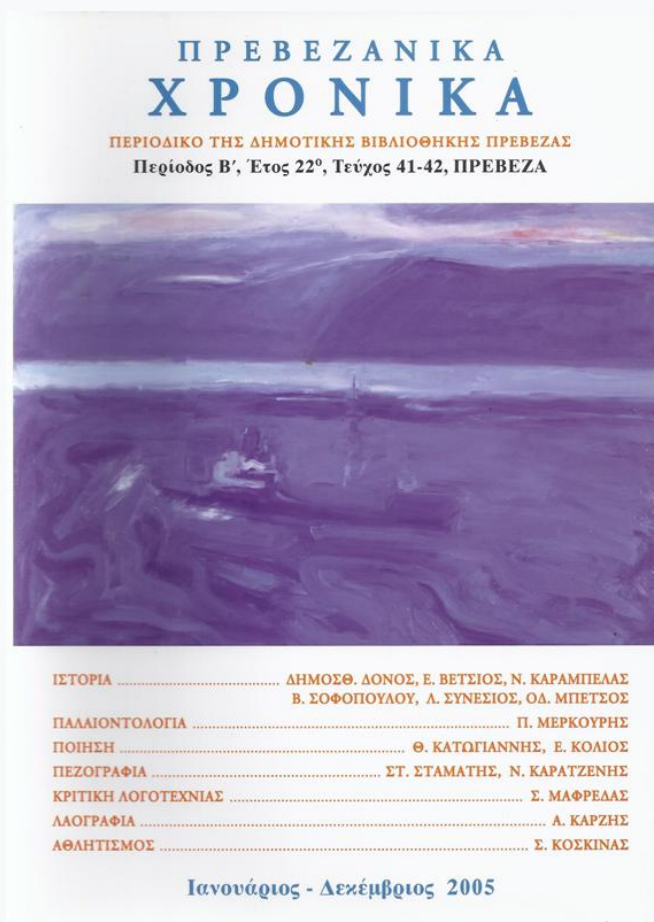

Πρεβεζάνικα Χρονικά

Αρ. 41-42 (2005)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, 41-42 (2005)

Η Βενετική κατάληψη Πρέβεζας και Βόνιτσας το έτος 1717 σύμφωνα με την γερμανική μετάφραση της ιταλικής έκθεσης πεπραγμένων

Δημοσθένης Α. Δόνος

doi: [10.12681/prch.28951](https://doi.org/10.12681/prch.28951)

Copyright © 2022, Δημοσθένης Α. Δόνος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Δόνος Δ. Α. (2022). Η Βενετική κατάληψη Πρέβεζας και Βόνιτσας το έτος 1717 σύμφωνα με την γερμανική μετάφραση της ιταλικής έκθεσης πεπραγμένων. *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, (41-42), 6-44.
<https://doi.org/10.12681/prch.28951>

Ausführliche
RELATION

von

Eroberung

der Türckischen Fortressen

Prevesa und Vonitza,

durch die Waffen der Republik Venedig / unter
tapfferer Anführung

des

Admirals oder General - Capitains /

und nunmehr mit der Ritter - Würde
beehrten Herrn

Andreæ Pisani.

Ausdem zu Venedig gedruckten Exemplar übersetzt.

HAMBURG / gedruckt und zu bekommen bey seel. Thomas
von Wierings Erben, bey der Börse im güldnen A, B, C. 1717.

Εικ. 1. Η σελίδα του τίτλου της έκθεσης

Η βενετική κατάληψη Πρέβεζας
και Βόνιτσας το έτος 1717
σύμφωνα με την γερμανική μετάφραση
της ιταλικής έκθεσης πεπραγμένων¹

Δημοσθένη Α. Δόνου
Αρχαιολόγου - Δρα Πανεπιστημίου J.W. Goethe Φραγκφούρτης

Α'

Η ανά χειράς εργασία παρουσιάζει την γερμανική έκδοση της πρωτότυπης ιταλικής έκθεσης που εξιστορεί διεξοδικώς την κατάληψη των τουρκικών φρουρίων Πρέβεζας και Βόνιτσας από τις βενετικές δυνάμεις το φθινόπωρο του 1717. Η έκθεση εκδόθηκε το ίδιο έτος από τον Εκδοτικό Οίκο των Κληρονόμων του Thomas von Wiering στο Αμβούργο και αποτελείται από τίτλο και έξι σελίδες των σαράντα πέντε στοίχων και ύψους 20 εκ., τυπωμένες με στοιχεία Fraktur (επονομαζόμενη γοθτική γραφή) και συνοδευόμενες από κοσμήματα στην κεφαλή και στο τέλος του κυρίως κειμένου. Δύο πτυσσόμενοι χάρτες του Βελιγραδίου που παρατίθενται στο τέλος του συγκεκριμένου αντίτυπου, το οποίο φυλάσσεται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη της Αθήνας, δεν έχουν προφανή σχέση με το κείμενο και δεν θα μας απασχολήσουν περαιτέρω εδώ.²

Σκοπός του πονήματος είναι η μεταγραφή του πρωτότυπου κειμένου, η μετάφρασή του καθώς και ένας γενικός σχολιασμός του, ούτως ώστε η συγκεκριμένη ιστορική πηγή να γίνει ευκολότερα προσβάσιμη. Το γερμανικό κείμενο μεταφέρεται αυτούσιο και διατηρείται όχι μόνο η ιστορική γραμματική, αλλά και η ορθογραφική ιδιορρυθμία του πρωτό-

1 Ευχαριστίες: Εκφράζω τις θερμότερες ευχαριστίες μου στον κ. Νίκο Δ. Καράμπελα, ο οποίος μου πρότεινε την εκπόνηση αυτής της εργασίας, μου άνοιξε απλόχερα τα αρχεία του, πρόσφερε κάθε δυνατή βοήθεια και βρήκε το χρόνο να συζητήσει μαζί μου διάφορα θέματα κατά την διάρκεια της συγγραφής. Σε αυτόν οφείλεται, εξάλλου, ο εντοπισμός του κειμένου στην Γεννάδειο Βιβλιοθήκη. Τα τυχόν λάθη βαρύνουν, φυσικά, τον γράφοντα. Ευχαριστώ, επίσης, την κ. Χ. Παπακώστα (Κρατικά Αρχεία της Βενετίας), την κ. Α. Καστρίτη (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο) καθώς και το Ίδρυμα «Ακτία Νικόπολις» για τις πληροφορίες και το αρχειακό υλικό που διέθεσαν.

2 Διαστάσεις: περ. 28x35 εκ. Δεν είναι απίθανο να συνόδευαν αρχικά μια ανάλογη έκθεση, σχετική με την κατάληψη του Βελιγραδίου τον ίδιο χρόνο από τον Ευγένιο της Σαβοΐας. Πάντως, η ύπαρξη φυλλαδίων, στα οποία επισυνάφθηκαν άσχετα με αυτά έγγραφα, δεν είναι ασυνήθιστη στο αρχείο του Γεννάδιου.

τυπου, όπως και τα ορθογραφικά ή τυπογραφικά λάθη. Καθώς δεν πρόκειται για φιλολογική έκδοση – που πρέπει να γίνει από ειδικότερους – δεν έγινε προσπάθεια να βελτιωθεί το κείμενο. Μόνο σε περιπτώσεις δυσανάγνωστων ή λέξεων που η συμπλήρωσή τους ήταν αβέβαιη χρησιμοποιήθηκαν τα σύμβολα {;} και {λέξη ;} αντίστοιχα. Τέλος, με το σχολιασμό – που δεν θεωρείται επ' ουδενί εξαντλητικός – επιδιώκεται να δοθεί ένας γενικός προσανατολισμός με συζήτηση της θεματικής προβληματικής, ενώ καταβάλλεται προσπάθεια ανασύστασης των περιγραφόμενων ιστορικών γεγονότων μέσω της αντιπαραβολής του κειμένου με άλλες πηγές αρχειακού ή μουσειακού χαρακτήρα.

B'

1. GERMANIKO KEIMENO

[Τίτλος]

*Ausführliche
RELATION
von
Eroberung
der Türckischen Fortressen
Prevesa und Vonitza,
durch die Waffen der Republik Venedig / unter
tapfferer Anführung
des
Admirals oder General-Kapitains /
und nunmehr mit der Ritter-Würde
beehrten Herrn
Andreae Pisani.
Aus dem zu Venedig gedruckten Exemplar übersetzt.*

*HAMBURG/ gedruckt und zu bekommen bey Seel. Thomas
von Wierings Erben/bey der Börse im güldnen A, B, C, 1717.*

[Σελίδα 1]

I.

Nachdem die Venezianische Kriegs-Flotte in dreyen wählender Campagne passirten vigoureusen See-Battaillen gegen die Türcken gnügsam spühren lassen / wie groß ihre Tapferkeit sey gegen die zwar ziemlich überlegene und viel stärkere Macht der Feinde: So hat sie sich darauff mit der größten Sorgfältigkeit nach Corfu zurück begeben / um nachmahls mit neuer Kraft und Vigueur wieder in See zu gehen / und vermittelst einer decisiven Haupt-Battaille diejenige Palmen und Kriegs-Zeichen / zu welchen sie durch die

vorhin gehabte Avantagen sich allbereits Hoffnung machen können / wirklich einzuernnden. In solcher Absicht passirte der Hr. General-Capitain Pisani mit allen Kriegs-Schiffen / die Feinde / welche die Venetianische Insuln zu attackiren droheten / daselbst zu erwarten: Allein diese / ungeachtet aller mehrmals gehabten Avantagen des Ober-Windes / hatten das Hertz und die Courage nicht / ihr Heyl noch einmal zu versuchen.

Dannenhero obgedachter Herr General-Capitain / voll Eyfers vor das gemeine Beste / der Gelegenheit sich bedienen wolte / einige Conquêtes zu machen; massen auch / nach gehaltener Berathschlagung resolviret wurde / die Festungen Prevesa und Vonitza anzugreifen.

Es lieget aber besagtes Prevesa an dem Mund oder Ausfluß eines Meer-Busems / welcher von der daran gelegenen Stadt Arta, Golfo dell' Arta genennet wird. Vorzeiten hieß man selbigen Orth Nicopoli, zum Andenken der durch Augustum, den ersten Römischen Kayser / noch vor Christi Geburth wider Marcum Antonium daselbst erhaltenen Victorie. In verwichenen Seculis wurde dieser Posten mit der grösten Eyfersucht ein- und anderseits betrachtet / wie aus Pauli Parutae Venezianischer Historie zu ersehen / und der Durchl. Doge / auch allezeit siegreiche General-Capitain / Francesco Morosini / hielte ihn vor einen der importantesten Conquêtes des nechst vorhergehenden Türcken-Krieges. Wiewohl nun unter andern Conditionen des letzern Friedens zu Carlowitz die Demolition dieses Platzes mit einbedungen wurde; So haben dennoch die Türken nachmalig denselben eine halbe Meile davon wieder aufgebauet / und in bessern Defensions-Stand gesetzt / als vorhin.

Nach genommener Resolution / wie obgedacht / passirte der Herr General-Capitain zu Anfang des Octobris nach Corfu / und obwohl die zu solcher Enterprise nöthige Kriegs-Gerähtschaften / auf Angeben und Gutbefinden des im Kriege trefflich versuchten Hrn. Marschalls / Grafen von Schulemburg (welcher seine mehrmals erwiesene Tapfferkeit und Klugheit / insoderheit auch durch die neuliche sehr merkwürdige Defension der Festung Corfu erworbene Renommé mit neuen Helden-Thaten zu vermehren geflissen ist) beyzeiten eingeschiffet worden / so wolte [Σελίδα 2] doch Wetter und Wind vor den 15sten von dannen zu gehen nicht verstaten. Hierauff wurden zu Santa Maura auch die Trouppen embarquirt / und ließ der Herr General-Capitain / als er der Rheede von Prevesa sich genahert / den allezeit tapffern Hrn. General-Sergeanten Sala mit 7 Galeotten der um die Republic wohl verdienten jenseitigen (Dalmatischen) Nation unter dem Feuer der Festung in den Golfo hinein passiren / allwo selbiger die seinigen an Land setzete / und also die Debarquirung der gesammten übrigen Trouppen facilitirte.

Der Herr Marschall Graff von Schlulemburg ließ / seiner stets attenten und fürsichtigen Conduite nach / die Trencheen zu dreyen regulieren Attaquen anlegen / nicht weniger auch die Batterien vor schwere Canons und Mottiers errichten / um den Platz mit aller Macht zu beschiessen / worinn

über 600 Mann resolvirter Soldaten zur Besatzung lagen / nachdem alle unnütze Persohnen nebst den kostbarsten Mobilien allbereits weggeschaffet / und nach der Stadt Arta an selbigem Golfo in Sicherheit gebracht waren. Die Guarnison blieb hierauff nicht müssig / sondern versuchte zu dreyen mahlen die Arbeiter der Unsrigen in denen Lauffgraben zu incommodieren / aber allezeit mit Verlust der Ihrigen. In welchen Rencontren der General Sergante Rossi und der Sergante Major de Bataille, der Cavallier Martinoni / sich insonderheit distinguirten / der Colonel Bombach aber vom Oettingischen Regiment nebst andern Subalternen getroffen bliebe. Der Herr Carlo Pisani, des Hrn. General-Capitains Bruder / welcher bey so vielen andern Gelegenheiten seine übernommene Chargen mit Ruhm verwaltet / assistierte in diesem Feldzuge als Provediteur und Voluntair bey gedachtem seinem Bruder / allezeit vereiniget mit dem Hrn. Marschall Grafen von Schulemburg / welcher auch bey dieser Begebenheit seine Tapferkeit und Erfahrung spühren lassen. Nicht weniger liessen sich auch im Felde sehen die Herren Nicolo Erizzo Commisarius / und Zorzi Grimani Gouverneur einer Galeozza / so ihren Eyfer und Courage in allen Rencontren erwiesen / wie auch die anderen Häupter und Subalternen der Flotte / welche allesamt zum glücklichen Ausschlag dieser Entreprise das Ihre beytrugen. Als nun die Batterien ziemlich avanciret waren / und der Platz durch die continuirte Trencheen immer näher eingeschlossen wurde / wolten die Feinde das äusserste im bevorstehenden Sturm nicht abwarten / sondern steckten den 21sten um 4 Uhr gegen Abend die weisse Fahne aus / und begab sich der Herr General-Capitain / sobald er solches vernommen / nebst dem Hrn. Marschall und dem Hrn. Provediteur zu Felde Carlo Pisani nach den Trencheen, woselbst er die heraus geschickte Türcken zum Gespräch admittirte. Selbige begehrten mit ihrem Gewehr und der Bagage abzuziehen; welches ihnen der Herr General-Capitain nicht zustehen wolte / es wäre denn / daß die Festung Voniza, als der Ober-Commendanten von Prevesa unterworfen / durch eben diese Capitulation sich zugleich unterwürfte. Hierüber wurde ihnen bis den folgenden Morgen Bendenckzeit verstattet / indem sie vorgaben / daß sie von dem freyen Willen des andern Bassa / welcher in befragter Fortresse das Commando führte / nicht disponieren könnten.

Als nun desfalls Geissel zurück gelassen / und zugleich ein Invitations-Schreiben zur Übergabe an den Bassa von Voniza überliefert war / wurden hiermit / in Erwartung einer Antwort von demselben die Feindseligkeiten ein- und ander Seits eingestellt / und lebte man / in der Hoffnung eine völlige Conquète zu erhalten / mitlerweile [Σελίδα 3] geruhig. Allein die allezeit treulose Türcken fielen / unerachtet das Feldzeichen des noch währenden Armistitii stehen blieb / mit der gesammten völligen Guarnison aus der Festung Prevesa heraus / unter Anführung des commandirenden Bassa / und schossen mit grossem Geschrey auff die Trencheen loß / zu versuchen / ob sie durch die

Unsrigen durchbrechen und entfliehen möchten. Sie wurden aber wie unvermuthet auch sothane Feindseligkeit war / tapfer empfangen indem sich diejenige / welche an selbiger Seite / wo der Weg nach Arta gehet / die Trencheen verwahreten / ihnen hurtig und resolut entgegen stellten. Das Gefechte war so blutig als desperar, worinnen der mehreste Theil dieser Barbarn / nebst ihren vornehmsten Anführern / bliebe / und der Bassa selbst tödtlich verwundet wurde / so daß man glauben kan / er seye gleichfalls gestorben.

Unser Seits blieb zum allgemeinen grösten Leidwesen der Colonel Rosani von der Slavonischen Nation / welche auch in dieser Begebenheit sich signalisirte / nicht weniger als die Italienische und Teutsche Trouppen / so allesammt von Courage und Ressentiment angetrieben das ihrige thaten.

Wie nun die Unsrige versichert waren / daß der Platz vom Feinde gänzlich abandoniret worden / so passireten sie mit Jauchzen und Vivat der Protector Sanct Marcus selbige einzunehmen / und funden sie auff allen Seiten mit Pulver und Stroh beschüttet / woran hin und wieder Zünder und Luntten angeleget war: eine neue Barbarische Hinterlistigkeit der treulosen Capitulierer. Der Hr. Marschall und der Hr. Carlo Pisani lieffen alsobald mit unerschrockenem Eyfer hinzu / die Gefahr abzuwenden / und wurde also endlich der innere Barbarische Platz eingenommen / auch über 30 Stück vom groben Geschütz nebst zubehöriigen Geräthschaften vorgefunden / uns dasige Türkische Moschee dem wahren Gottesdienst gewidmet.

Der Hr. General-Capitain Pisani verlor unterdessen keine Zeit / sondern eilte mit unvergleichlichem Eyfer die Militz und Kriegsgeräthschaften wieder zu embarquieren / womit er den 24 des Morgens von den Ufern des Golfo abstieß / um sich zur Attaque der Festung Voniza zu nähern / welche mit mehr als 1500 Türcken besetzt / und sowohl wegen der neu angelegten Fortificationen / als auch insonderheit wegen ihrer Situation, indem sie mit Meeren und Morästen umgeben / noch confiderabler ist.

Obwohl nun dasige Ungläubige überdem auff die angehende Winter-Saison sich verlassen / und also zu ihrer Erhaltung sich noch Hoffnung machen möchten: So kan doch die Protection des Allerhöchsten der gerechten Sache / worüber gestritten wird / der preißwürdigen Tapferheit und Pietät des Hrn. General-Capitains wie auch dem Eyfer und der Courage so vieler wohl meritirten Patritien und Kriegs-Officianten nicht entstehen / da selbige insgesammt bey dieser abermahligen importanten Unternehmung / welche man vom Himmel protegiret und felicitiret zu sehen der guten Hoffnung lebet / sich zu signalisiren engagiret sind.

II.

Nachdem des Höchsten Gnade die Waffen der Durchl. Republique mit glücklicher Einnehmung der importanten Festung Prevesa geseegnet / so hat des Hrn. General-Capitains Ekcellentz die wieder den Ottomannischen

Erbfeind [Σελίδα 4] mit so grosser Tapfferkeit entblössete Waffen im müssig seyn nicht verrosten lassen wollen / sondern vielmehr sein weiteres Augenmerck auff die Eroberung der Festung Voniza gerichtet.

Nun konte zwar die ziemlich avancirte Saison; das nicht arrivierte Renfort von Troupen / welche man mit den public Schiffen erwartete / so durch contraire Winde bey Zante auffgehalten wurden; die zahlreiche Besatzung des Platzes / welches auff 1800 Mann sich belieff / worunter 400 Spahi zu Pferd; noch vielmehr aber die Situation der Fortresse, als welche auf einem felsichten jehen Hügel gelegen / und auff zweyen Seiten mit der Meer / übrigens aber an der Land-Seite mit Morästen umgeben / auch daselbst mit einer dreyfachen Einschliessung / und auff der andern Seite des Havens mit einem starcken Fort verwahret ist: Alle diese Schwierigkeiten / sage ich / konten sothane Unternehmung wohl wiederrahen haben. Allein die tapffere Resolution der Generalität und die Courage der Militz wurde durch den Eyfer zum public Dienst / aller dieser Hindernisse ungeachtet / nōch mehr engagiret und auffgemuntert / und ginge die Flotte den 26 October von Prevesa zu Seegel / ihren Cours nach der mit einer Attaque bedroheten Festung richtende. Der heftige Ost-Wind liesse die Debarquirung unserer Troupen nicht zu / als nur in dem Haven von St. Marco, woselbst der Hr. General en Chef, nebst den Hrn. General Sergeanten und Sala, wie auch dem Hrn. Major de Bataille Martinoni und denen Ingenieurs, an Land trat / eine zum Feld-Lager gelegene Gegend auszusuchen.

Nachdem die Militz gelandet / wurden 2 Batterien errichtet / eine von 4 Stücken zu 50 Pfund / das Bollwerck an der West-Seiten zu beschiessen / und die andere am Paß von Papa Jana von 4 Stücken zu 30 / und 4 Mortiers zu 500 Pfund / folglich auch der Anfang gemacht / den Platz mit unauffhörlichem Feuer zu ängstigen. Die Feinde waren indessen auch nicht müssig / sondern liessen ihr Geschütze Tag und Nacht auff Lager spielen / wiewohl mit schlechtem Schanden der Unsrigen; jedoch wurde der um die Republic wohlverdiente Ingenieur-Capitain Valet, als er die Arbeit an den Schantz-Körben assistirte / durch einen Schuß aus einem Feuer-Rohr ungefehr am Kopf getroffen / so daß er alsobald seinen Geist auffgab / und ward selbiger seiner Tapferkeit und sonderbahren Meriten wegen von allen Nationen des Lagers insgemein gedauret. Unterdessen wurden die Feinde durch das stetige Loßbrennen unsers Geschützes / von dem Bollwerck gegen Westen zu weichen genöhtiget / und höreten fast gänzlich auff von selbiger Seiten uns zu beschiessen; jedoch unterliessen sie nicht besagte Batterie continuirlich zu infestiern / sowohl aus ihrem anderweitigen Geschütze / als auch insonderheit mit Werffungen der Bombe / von deren einer eine Tonne Pulver entzündet und einer unserer Officiers getödtet ward / die andere nahe beyliegende Munition aber wurde durch Gottes sonderbahre Gnade vom Feuer noch nicht ergeiffen.

Der Hr. Provediteur zu Felde Carlo Pisani assistirte Tag und Nacht mit unermüdeten Eyfer denen Operationen / gab auch / indem er sich immer

mehr und mehr der Gefahr exponirte / gnugsame Proben seiner Tapfferheit und Kriegs-Erfahrung von sich / und vergesellschaftte den Hr. Capitain seinen Bruder allezeit / die Officiers und Soldaten in den hefftigsten Treffen zu encouragiren / damit sie ihren Devoiren allerseits ein Gnügen zu thun / sich angelegen seyn liessen.

Die Feinde bemüheten sich zwar sehr / jedoch vergeblich / Widerstand zu thun / [Σελίδα 5] hatten überdem innerhalb des Bollwercks sich bearbeitet / wie auch in der zerschossenen Brust-Wehr einige Verschantzungen / womit es langsam von statten gieng. Unsere Batterie an dem Posten von Papa Jana continuirte unterdessen mit gutem Effect den Platz zu beängstigen / insonderheit aus den Mortiers / wodurch derselbe sehr ruiniret ward: Hierzu kamen noch 2. kleine Maschinen, um Granaten aus 6. Mortaretten zugleich mit sehr gutem Succesß zu werffen.

Immittelst resovirte der Herr General-Capitain / in Ansehung des alle Tage mehr und mehr hereinbrechenden schlimmen Wetters / in der Nacht vom 1. November mit der Flotte auff die Seite der kleinen Ebene zu passiren / und daselbst gleichfalls einige Trouppen an Land zu setzten / um den Platz auch von selbiger Seite einzuschliessen. Solchemnach passirten den 2. November in der Abend-Dämmerung die dazu destindirte Galeotten / und débarquirten daselbst einige Stunden hernach unvermerckt 200 Mann / welche vors erste in einem Hinterhalt postiret wurden / in der Absicht / einige Avantage über die Feinde zu haben / wenn selbige der General-Landung sich zu opponiren unternehmen würden. Auch hatte der Herr General Capitain aus Vorsichtigkeit bereits ein Corpo von 1000 Griechen nach der Seite des Gebürges abgeschicket / mit der Instruction, daß sie / sobald unsere Trouppen im Felde sich sehen liessen / General Salve geben solten / den Feinden hiermit einen Schrecken einzujagen / als ob sie auch hinterwärts eines Angriffs sich zu befürchten hätten.

Bey anbrechender Morgenröhte sahe man die Feinde zu Fuß und Pferde mit vielen Fahnen anmarschiren / denen Unsrigen die Landung zuverwehren / und hatten sich selbige dem Hinterhalt allbereits genähert / als die Ungeduld eines unserer Soldaten sein Rohr loßzubrennen / und die andern im Hinterhalt gleichfalls obligirte / wiewohl zur Unzeit / Salve auff die Türcken zu geben / dannenhero wenig derselben getödtet wurden / und da die Griechen auff den Gipffeln der Berge die gegebene Salve zu gleicher Zeit beantworteten / soldegunten die Türcken / aus Furcht von den Unsrigen in der Mitte gefasset zu werden / etwas stutzig zu werden und langsammer zu marschiren / bis sie endlich / da sie auch von unsern Galeeren mit Canon-Schüssen geängstigt wurden / sich in höchster Eil retirirten.

Wie die Feinde zurück wichen / traten die Unsrigen an Land; Die Feinde aber setzten sich in einer Ebene zwischen dem Berg und einem Hügel / ohngefehr eine Meile weit vom Meer / und nahmen noch einen Hügel ein /

von dannen sie gegen die Unsrige sich herab zogen. Ob wohl nun die Zeit weder unser Infanterie mit Spanischen Reutern wider die feindliche Cavallerie zu bedecken / noch auch die Feld-Stücke herbey zu führen verstattete / so marschirten dennoch unsere Battaillonnen mit breitem Front auff die Feinde an / und wie sie sich gnugsam genähert / wurden die National-Völcker / so am lincken Flügel waren / unter Anführung des Generals Gala / commandiret / nach dem Fuß des Berges zu marschiren / da indessen die Teutsche nebst dem Corps de Bataille die Ebene einnahmen; auch wurden den lincken Flügeldestomehr wieder zu verstärcken die Dragouner zu Pferde nebst einer Compagnie Granandiers dahin spediret / vor dieselbe aber marschirten der Marschall und der Provediteur zu Felde Pisani.

Alls der Feind nun sahe / daß unsere Schlacht-Ordnung schon in Bewegung war / so retirirte sich derselbe vom Hügel nach der Festung zu / wohin er von den Unsrigen verfolget wurde.

[Σελίδα 6] Die Türcken in dem Bezirck ihrer Fortresse sich eingeschlossen sehende / nahmen / in Betrachtung daß unser Heer Circumvalations-Linien auffwerffen und sich {fortificiren;} möchte / noch selbigen Abend um 5 Uhr durch die Strasse des Gebürges die Flucht / und verliessen den Platz / weil sie / wiewohl 1800 Mann starck / das Hertz nicht mehr hatten denselben zu defendiren. Die Feinde waren schon in vollem Marsch / ehe die Unsrige von sothaner Flucht avertiret wurden / daher sie selbige auch nicht verfolgen noch einholen könnten.

Durch Eroberung dieses Platzes / welcher durch das Geschütz und die Bomben sehr erschüttert und ruiniret war / hat die Durchl. Republic überdem noch die Avantage, dass ihr die gantze Gegend Xeromero anheimgefallen / woraus man ansehnliche Contributionen ziehen kan.

In der Festung hat man gefunden 32 Stück Geschützes bis 30 Pfund schiessende alle mit Türckischen Wapen / denen ein Theil vor diesem St. Maura zu beschiessen employret worden / und 6 Mortiers zu Bomben / alle von Ertz / ausser vieler Munition an Pulver / Kugeln / Bomben und andern Kriegs-Geräthschaften.

Im Haven sind zurück geblieben 8 Galeotten und 28 Liben oder Barconen (platte Fahrzeuge) von denen / welche bey Anfang des gegenwärtigen Krieges von den Türcken zubereitet waren / Corfu zu attaquiren / wie auch eine Tartane / wie von ihnen selbst im Munde des Havens eingesencket war.

Die Militz hat allhier bessere Beute als zu Prevesa gemacht. Man hat auch viele Fahnen und einen Roßschweiff welches ein besonderes Ehren-Zeichen vor den commandirenden Bassa ist / gefunden. Die vornehmste Standarte und itzt gedachter Roßschweiff sind mit der Felucke anhero spediret worden / welche auch den Major Sergeanten überbracht hat / nebst der angenehmen Zeitung / die von männiglich mit grossem Applausu angenommen / besagte Siegs-Zeichen aber von der Public Andacht dem Tempel der Heil. Jungfrauen

gewidmet worden.

Endlich müssen wir auch nicht aus der Acht lassen die recht sonderbahre Meriten, so bey dieser Gelegenheit erwiesen haben / die Herren Zorzi Grimani und Marin Dona, Volontairs, die Häupter der Flotte und Patritien, die Generals Rossi und Sala, die Brigadiers Sora und der Cavalier Martinoni, die Officiers und gesammte Troupen / als welche ihrer Pflicht ein völliges Genügen mit grosser Hertzhaftigkeit geleistet haben.

Von den Türcken sind während der Belagerung durch continuirliche Canonaden und Bomben-Einwerffungen nicht wenig geblieben / und muste unter andern ein wohl versuchter Commendante / welcher dem Bassa assistirete / auch das Leben haben einbüssen.

Zur völligen Bemeisterung des Golfo dell' Arta ist nun in selbiger Gegend nichts mehr im Wege / als die Stadt Arta, wovon der Busem den Rahmen führet; welche denn gleichfals zu erobern / unsere Macht sich allbereits auf den Weg begeben / in der Hoffnung / daß der Höchste diese zu seines Namens Ehre abzielende Unternehmungen ferner gnädigst ansehen und secundiren werde.

2. ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΤΟΥ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

[Τίτλος]

Διεξοδική
Έκθεση
περί της
κατάληψης
των Τουρκικών φρουρίων
Πρέβεζας και Βόνιτσας,
από τις ένοπλες δυνάμεις της Δημοκρατίας της Βενετίας υπό
την γενναία ηγεσία
του
Ναυάρχου ήτοι Γενικού Κυβερνήτου
και ήδη τιμηθέντος με το βαθμό του Ιππότη
Κυρίου
Andrea Pisani.

Μεταφρασμένη από αντίτυπο τυπωμένο στη Βενετία.

AMBOYPTO/ Εκτύπωση και διανομή από τους κληρονόμους του Thomas von Wiering / παρά τω Χρηματιστηρίω στο güldnen A, B, C, 1717.

[Σελίδα 1]

I.

Ο Βενετικός πολεμικός στόλος στο τρίτο έτος των επιχειρήσεων έδειξε μέσα από σφοδρές ναυμαχίες εναντίον των Τούρκων πόσο μεγάλη εί-

ναι η τόλμη του απέναντι στην αρκετά υπερέχουσα και λίαν ισχυρότερη δύναμη του εχθρού: Έτσι, με την μέγιστη δυνατή φροντίδα επέστρεψε στην Κέρκυρα για να μπορέσει εκ νέου, με καινούργιες δυνάμεις και ενεργητικότητα, να ξαναγυρίσει στη θάλασσα, ούτως ώστε μέσω μιας καθοριστικής, μεγάλης σύγκρουσης να δρέψει πραγματικά τις δάφνες και τα τρόπαια για τα οποία, με τα πλεονεκτήματα που ήδη είχε, διατηρούσε ελπίδες. Με αυτό το στόχο ο κ. Γενικός Κυβερνήτης Pisani κατέπλευσε με το σύνολο των πολεμικών πλοίων, αναμένοντας ο ίδιος τους εχθρούς που σκόπευαν να επιτεθούν στα βενετικά νησιά: Μόνο που εκείνοι, παρά την επανειλημμένως ευνοϊκή γι' αυτούς πνοή του ανέμου, δεν διέθεταν καρδιά και σθένος για να δοκιμάσουν την τύχη τους.

Κατόπιν τούτου ο κ. Γενικός Κυβερνήτης, έμπλεος ζήλου για το κοινό καλό, θέλησε να επωφεληθεί της ευκαιρίας και να επιχειρήσει κάποιες καταλήψεις, αποφασίστηκε δε, μετά από συσκέψεις, να γίνει επίθεση στα φρούρια Πρέβεζας και Βόνιτσας.

Η αναφερθείσα Πρέβεζα βρίσκεται στο στόμιο ή εκβολή ενός κόλπου, ο οποίος λόγω της παρακείμενης πόλης της Άρτας ονομάζεται Golfo dell' Arta³. Παλαιά αυτή η τοποθεσία ονομάζονταν Νικόπολη, προς ανάμνηση της νίκης που, σε αυτό το μέρος και πριν την γέννηση του Χριστού, ο πρώτος Ρωμαίος Αυτοκράτορας Αύγουστος πέτυχε επί του Μάρκου Αντωνίου. Στο παρελθόν – όπως διαφαίνεται από την Ενετική Ιστορία του Paulo Paruta – το φρούριο αυτό έγινε αντικείμενο έντονων βλέψεων εκατέρωθεν, ενώ και η Αυτού Υψηλότης, ο Δόγης Francesco Morosini, που επίσης διετέλεσε αείποτε νικηφόρος Αρχιπλοίαρχος, θεωρούσε την κατάληψή του ως μια από τις σπουδαιότερες κατακτήσεις του τελευταίου Τουρκικού Πολέμου⁴. Εν τούτοις, υπό τις διαφορετικές συνθήκες που έλαβαν χώρα με την πρόσφατη ειρήνη του Κάρλοβιτς, επεβλήθη η καταστροφή του οχυρού. Οι Τούρκοι, όμως, το οικοδόμησαν εκ νέου σε απόσταση μισού μιλίου και μάλιστα με αρτιότερη της προηγούμενης αμυντική ικανότητα.

Αφού ελήφθη, όπως αναφέρθηκε, η απόφαση⁵, στις αρχές Οκτωβρίου κατευθύνθηκε ο κ. Γενικός Κυβερνήτης προς την Κέρκυρα· παρόλο που τα απαραίτητα πολεμικά σύνεργα για μία τέτοιου μεγέθους επιχείρηση ήταν εγκαίρως φορτωμένα στα πλοία, πράγμα που οφείλεται στις διαταγές και την ευθυκρισία του εξόχως εμπείρου περί των πολεμικών κ. Στρατάρχη Κόμητος von Schulemburg (ο οποίος σκόπευε την φήμη που απέκτησε διά της επανειλημμένως αποδεδειγμένης ευτολμίας και ευστροφίας του – και κυρίως μέσω της πρόσφατης, και λίαν αξιοσημείωτης προάσπισης του οχυρού της Κέρκυρας – να την αυξήσει περαιτέρω),

3 Ιταλικά στο πρωτότυπο (σ.τ.μ.).

4 Εννοεί, φυσικά, «Βενετοτουρκικού πολέμου» (σ.τ.μ.).

5 Εννοεί την απόφαση για την κατάληψη των δύο φρουρίων (σ.τ.μ.).

[Σελίδα 2] εν τούτοις ο καιρός και ο άνεμος δεν επέτρεψαν τον απόπλου προ της 15^{ης} του μηνός. Κατόπιν επιβιβάστηκαν επίσης τα στρατεύματα στην Αγία Μαύρα και ο κ. Γενικός Κυβερνήτης, καθώς πλησίαζαν προς τον όρμο της Πρέβεζας, διέταξε τον πάντοτε γενναίο κ. Αντιστράτηγο Sala να εισχωρήσει, εν μέσω πυρών από το οχυρό, στον κόλπο με 7 γαλεότες ανήκουσες στο αντίπερα (Δαλματικό) έθνος, το οποίο προσέφερε πολύτιμες υπηρεσίες στην Δημοκρατία. Εκεί τούτος απεβίβασε τις δυνάμεις του στη στεριά, και επίσης διευκόλυνε την αποβίβαση όλων των υπολοίπων στρατευμάτων.

Ο κ. Στρατάρχης Κόμης von Schulemburg διέταξε το πάντα προσεκτικό και συγκεντρωμένο επιτελείο του να ετοιμάσει χαρακώματα για τριπλή κανονική επίθεση, καθώς και συστοιχίες βαρέων κανονιών και ολμοβόλων, ούτως ώστε να πλήξει με πλήρη ισχύ το με πάνω από 600 αποφασισμένους στρατιώτες επανδρωμένο οχυρό. Όλοι οι μη χρήσιμοι κάτοικοι μαζί με την πιο πολύτιμη κινητή περιουσία είχαν ήδη απομακρυνθεί και μεταφερθεί για ασφάλεια στην ευρισκόμενη στον ίδιο κόλπο πόλη της Άρτας. Η φρουρά, βεβαίως, δεν παρέμεινε άπρακτη, αλλά προσπάθησε τρεις φορές να παρεμποδίσει τις ημέτερες δυνάμεις στην κατασκευή τάφρων επικοινωνίας, πάντοτε όμως με απώλειες εις βάρος τους. Σε κάποιες αψιμαχίες διακρίθηκαν ιδιαιτέρως ο αντιστράτηγος Rossi και ο υποστράτηγος μάχης, επικεφαλής ιππικού Martinoni, όμως χτυπήθηκε ο συνταγματάρχης Bombach του συντάγματος του Oettingen καθώς και άλλοι υπαξιωματικοί. Ο κ. Carlo Pisani, αδελφός του Γενικού Κυβερνήτη – ο οποίος σε πλείστες άλλες περιπτώσεις εκτέλεσε ευκλεώς τα καθήκοντά του – και σε αυτή την εκστρατεία βοηθούσε τον προαναφερθέντα αδελφό του ως Προνοητής και εθελοντής και σε αγαστή συνεργασία με τον κ. Στρατάρχη Κόμητα von Schulemburg, που και τούτος και σε αυτή την περίπτωση επέδειξε ευφυχία και εμπειρία. Εξίσου διακρίθηκαν στο πεδίο της μάχης οι κ. Nicolo Erizzo, Κομισάριος και Zorzi Grimani, κυβερνήτης μίας γαλεότας, αποδεικνύοντας σε όλες τις αψιμαχίες το ζήλο και το θάρρος τους, καθώς και οι υπόλοιποι αξιωματικοί και υπαξιωματικοί του στόλου, που ο καθένας συνέβαλε με το δικό του μερίδιο στην ευτυχή κατάληξη αυτής της επιχείρησης. Καθώς, λοιπόν, το Πυροβολικό προήλασε σημαντικά και το οχυρό διά των αλληπάλληλων χαρακωμάτων περικλείονταν συνεχώς και πιο ασφυκτικά, οι εχθροί δεν ήθελαν να περιμένουν την τελική κλιμάκωση της εφόδου, αλλά την 21^{ην} και ώρα 4 το απόγευμα προέβαλαν λευκή σημαία, ενώ ο κ. Γενικός Κυβερνήτης, αμέσως μόλις ειδοποιήθηκε, μετέβη μετά του κ. Στρατάρχη και του Προνοητού μάχης, κ. Carlo Pisani, στα χαρακώματα όπου δέχθηκε ο ίδιος τους Τούρκους απεσταλμένους προς συζήτηση. Αυτοί επιδίωκαν να αποχωρήσουν με τον οπλισμό και την εξάρτυσή τους, πράγμα το οποίο δεν θα τους παραχωρούνταν από τον κ. Γενικό

Κυβερνήτη παρά μόνο στην περίπτωση που το φρούριο της Βόνιτσας, που υπάγονταν στον Γενικό Διοικητή Πρέβεζας, συνεπαρεδίδετο πάραυτα. Σχετικά τους εδόθη διορία μέχρι το επόμενο πρωινό για να αποφασίσουν, καθώς εκείνοι προέταξαν την δικαιολογία ότι δεν ηδύναντο να προκαταλάβουν τις διαθέσεις του έτερου Πασά που ήταν Διοικητής του προαναφερθέντος φρουρίου.

Αφού, λοιπόν, βάσει των συμφωνηθέντων, αφέθηκαν όμηροι⁶ και επιδόθηκε επιστολή-πρόσκληση στον Πασά της Βόνιτσας για παράδοση, σε αναμονή της απαντήσεως ανεστάλησαν εκατέρωθεν όλες οι εχθροπραξίες και στο μεταξύ επικράτησε ησυχία, καθώς δημιουργήθηκε η ελπίδα ότι επίκειται η πλήρης κατάληψη. [Σελίδα 3] Όμως, οι κατά πάντα χρόνον άπιστοι Τούρκοι, αφηφώντας τα σημεία της ακόμη ισχύουσας ανακωχής, εξόρμησαν με όλη τη φρουρά από το οχυρό της Πρέβεζας υπό την ηγεσία του διοικούντος Πασά και χίμηξαν με πολλή οχλοβοή στα χαρακώματα, επιχειρώντας να διασπάσουν τις ημέτερες δυνάμεις και να διαφύγουν. Παρά το αναπάντεχο αυτής της εχθρικής πράξης, όμως, αποκρούστηκαν με γενναιότητα, καθώς οι υπερασπιστές των χαρακωμάτων που βρίσκονταν σε εκείνη την πλευρά, δηλ. στο σημείο που ο δρόμος οδηγεί προς την Άρτα, τους αντιστάθηκαν με ευελιξία και αποφασιστικότητα. Η συμπλοκή ήταν και αιματηρή και απεγνωσμένη, καθώς το μεγαλύτερο μέρος αυτών των βαρβάρων, συμπεριλαμβανομένων και των πιο επιφανών ηγετών τους, έπεσε, ενώ ο ίδιος ο Πασάς τραυματίστηκε θανάσιμα, ώστε μπορούμε να υποθέσουμε ότι επίσης απεβίωσε.

Από την πλευρά μας, προς γενική και μεγάλη θλίψη, έπεσε ο Συνταγματάρχης Rosani του Σκλαβονικού έθνους, το οποίο και σε αυτή την περίπτωση διέπρεψε εξίσου με τα Ιταλικά και τα Γερμανικά στρατεύματα, ώστε όλοι, κινούμενοι από θάρρος και οργή, προσέφεραν την συμβολή τους.

Όταν οι ημέτερες δυνάμεις σιγουρεύτηκαν ότι το μέρος είχε πλήρως εγκαταλειφθεί από τους εχθρούς, πήγαν να το καταλάβουν με ιαχές και «Ζήτω ο προστάτης Άγιος Μάρκος» και το βρήκαν σε όλες τις πλευρές καλυμμένο με πυρίτιδα και άχυρο στα οποία κατά διαστήματα ήταν τοποθετημένοι πυροκροτητές και φυτίλια: Μία νέα βαρβαρική δολιότητα των άπιστων που συνθηκολόγησαν. Ο κ. Στρατάρχης και ο κ. Carlo Pisani έσπευσαν προς τα εκεί αμέσως, με ατρόμητο ζήλο, για να αποτρέψουν τον κίνδυνο και έτσι κατελήφθη τελικώς το εσωτερικό του βαρβαρικού οχυρού· βρέθηκαν, επίσης, πάνω από 30 τεμάχια βαρέων πυροβόλων με τα συνακόλουθα σύνεργα, ενώ το τουρκικό τζαμί αποδόθηκε στον αληθινό Θεό.

Εν τω μεταξύ, ο κ. Γενικός Κυβερνήτης Pisani δεν έχασε καιρό, αλλά έπισπευσε με ασύγκριτο ζήλο την επιβίβαση του στρατού και το φόρτω-

6 Από την πλευρά των Τούρκων, ως εγγύηση των συμφωνηθέντων (σ.τ.μ.).

μα της πολεμικής σκευής, ώστε κατά το πρωινό της 24^{ης} απέπλευσε από τις ακτές του κόλπου για να προσεγγίσει προς επίθεση το φρούριο Βόνιτσας, που ήταν επανδρωμένο με περισσότερους από 1.500 Τούρκους και λόγω τόσο των νεόκτιστων οχυρώσεων όσο και της θέσεώς του – καθώς περιβάλλεται από θάλασσα και έλη – είναι ακόμη υπερασπίσιμο.

Παρόλο που οι άπιστοι εκεί ήλπιζαν στον επερχόμενο χειμώνα και πίστευαν ότι θα κρατήσουν, όμως η προστασία του Υψίστου δεν μπορούσε να είναι μακριά από μία δίκαιη υπόθεση, για την οποία γίνονταν αγώνας, ή από το αξιοσημείωτο θάρρος και την ευσέβεια του κ. Γενικού Κυβερνήτου καθώς και την ανδρεία τόσων πολλών και αξίων ευγενών και αξιωματικών, αφού τούτοι εν συνόλω σε αυτή την πολλαπλώς σημαντική επιχείρηση, που όλοι ήλπιζαν ότι διατελούσε υπό την προστασία και ευλογία των Ουρανών, ήταν σφοδρώς διατεθειμένοι να διακριθούν.

II.

Αφού η χάρις του Υψίστου ευλόγησε τις ένοπλες δυνάμεις της εξαιρετού Δημοκρατίας με την ευτυχή κατάληψη του σπουδαίου φρουρίου της Πρέβεζας, η Αυτού Εξοχότης, ο κ. Γενικός Κυβερνήτης, [Σελίδα 4] δεν θέλησε τα όπλα που με τόση τόλμη γυμνώθηκαν εναντίον του Οθωμανού άσπονδου εχθρού να οξειδωθούν από αχρηστία, αλλά έστρεψε περαιτέρω την προσοχή του στην κατάληψη του φρουρίου της Βόνιτσας.

Βεβαίως, η αρκετά προχωρημένη εποχή· η μη άφιξη ενισχύσεων, οι οποίες αναμένονταν με δημόσια πλοία που αντίθετοι άνεμοι τα καθήλωσαν στην Ζάκυνθο· η πολυπληθής επάνδρωση του οχυρού, που έφθανε τους 1.800 άνδρες και μεταξύ αυτών 400 έφιππους σπαχήδες· πολύ περισσότερο, όμως, η θέση του φρουρίου, που κείται πάνω σε έναν βραχώδη, απόκρημνο λόφο που σε δύο πλευρές περιβάλλεται από θάλασσα, προς δε την πλευρά της στεριάς από έλη - και ακόμη και εκεί διαθέτει τριπλό περιτοίχισμα - ενώ από την άλλη πλευρά του λιμανιού προφυλάσσεται από ισχυρή οχύρωση: Όλες αυτές οι αντιξοότητες, λέγω, μπορούσαν να αποτρέψουν την εν λόγω επιχείρηση. Παρόλα αυτά, η τολμηρή αποφασιστικότητα της στρατηγίας και η ανδρεία του στρατού επιτάθηκαν και αναπτερώθηκαν, εις πείσμα όλων των εμποδίων, από την προσήλωσή στο κοινό καθήκον, ούτως ώστε ο στόλος την 26^{ην} Οκτωβρίου έπλεε από την Πρέβεζα με κατεύθυνση προς το επαπειλούμενο με κατάληψη φρούριο. Ο ισχυρός ανατολικός άνεμος δεν επέτρεψε την αποβίβαση των στρατευμάτων μας παρά μόνο στο λιμάνι του Αγ. Μάρκου, όπου ο Γενικός Αρχηγός μαζί με τους κ. Αντιστράτηγους Rossi και Sala καθώς και τον κ. Ταγματάρχη μάχης Martinoni και τους μηχανικούς τους, βγήκε στη στεριά για να βρει ένα κατάλληλο για στρατοπέδευση μέρος.

Αφού αποβιβάστηκε ο στρατός, δημιουργήθηκαν δύο συστοιχίες, μία με τέσσερα κανόνια των 50 λιβρών για να πλήξει τον προμαχώνα της

δυτικής πλευράς και η άλλη στο πέρασμα «του Παπά-Γιάννη»⁷ με τέσσερα κανόνια των 30 και 4 ολμοβόλα των 500 λιβρών και άρχισε το ασταμάτητο σφυροκόπημα, ούτως ώστε να εκφοβισθεί ο εχθρός. Εν τω μεταξύ οι εχθροί δεν παρέμεναν άπρακτοι, αλλά έβαλλαν πυρ μέρα και νύχτα επί του στρατοπέδου μας, πάντως, με μικρές απώλειες των ημετέρων δυνάμεων· όμως, χτυπήθηκε από βολή τουφεκιού κοντά στο κεφάλι ο ευδοκίμως υπηρετήσας την Δημοκρατία Αρχιμηχανικός Valet, καθώς επιθεωρούσε τις εργασίες στα χαρακώματα και παρέδωσε ακαριαία το πνεύμα· εξαιτίας της ανδρείας του και της αξιοσύνης του θρηνήθηκε πανδήμως από όλα τα έθνη του στρατοπέδου. Εν τω μεταξύ, οι εχθροί, λόγω του συνεχούς σφυροκοπήματος εκ μέρους μας, αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν από τον προμαχώνα στα δυτικά και έπαψαν να μας βάλουν από αυτές τις πλευρές σχεδόν ολοκληρωτικά· πάντως, δεν σταμάτησαν να πλήττουν την προαναφερθείσα συστοιχία και με τα άλλα τους πυροβόλα, αλλά κυρίως με ρίψη βομβών, μία από τις οποίες ανέφλεξε ένα βαρέλι πυρίτιδας, με αποτέλεσμα να σκοτωθεί ένας αξιωματικός μας, τα υπόλοιπα, όμως, παρακείμενα πολεμοφόδια, διά της αξιοθαύμαστης Χάριτος του Θεού, δεν πήραν φωτιά.

Ο κ. Προνοητής μάχης Carlo Pisani βοήθουσε μέρα και νύχτα με ακάματο ζήλο στις επιχειρήσεις και έδωσε, καθώς εκτίθετο όλο και περισσότερο σε κίνδυνο, επαρκή δείγματα της ανδρείας και πολεμικής εμπειρίας του, ενώ συνεχώς συνέπραττε με τον αδελφό του, τον κ. Γενικό Κυβερνήτη, στην εμφύχωση αξιωματικών και στρατιωτών κατά τη διάρκεια των σφοδρών αντιπαραθέσεων, ούτως ώστε τούτοι να είναι λίαν προσηλωμένοι στα καθήκοντά τους.

Οι εχθροί κατέβαλαν μεγάλες, βεβαίως, προσπάθειες να προβάλουν αντίσταση, όμως εις μάτην, [Σελίδα 5] έφτιαξαν δε μέσα στον προμαχώνα και στο συντετριμμένο προτείχισμα κάποιες οχυρώσεις και έτσι αργά εξελίσσονταν η κατάσταση. Στο μεταξύ, η κάτω συστοιχία μας στη θέση «Παπά-Γιάννη» συνέχιζε να σπέρνει πανικό στο φρούριο με αρκετή αποτελεσματικότητα και ιδιαίτερα με τις ρίψεις όλμων, οι οποίοι το είχαν κατερειπώσει: Εκτός αυτών υπήρχαν και δύο μικρά πυροβόλα, για να ρίχνουν, ταυτοχρόνως, οβίδες έξι βλημάτων με μεγάλη επιτυχία.

Εν μέσω αυτών, ο κ. Γενικός Κυβερνήτης, βλέποντας την επιδείνωση του καιρού μέρα με τη μέρα, την νύχτα της 1^{ης} Νοεμβρίου αποφάσισε να περάσει με το στόλο προς την μεριά της μικρής πεδιάδας για να αποβιβάσει εκεί κάποια στρατεύματα, αλλά ταυτοχρόνως και για να περικυκλώσει το οχυρό από αυτή την πλευρά. Έτσι, κατά το δειλινό της 2^{ης} Νοεμβρίου, οι γαλεότες που είχαν επιλεγεί για αυτό το σκοπό διέπλευ-

7 Θεωρούμε την απόδοση του τοπωνυμίου «Para Jana» ως «Παπά-Γιάννη» όχι σίγουρη, αλλά ως την πιο εύλογη (σ.τ.μ.).

σαν και, χωρίς να γίνουν αντιληπτές, απεβίβασαν εκεί, μετά από μερικές ώρες, 200 άνδρες, οι οποίοι εν πρώτοις έστησαν μία ενέδρα για να έχουν κάποιο προτέρημα επί των εχθρών, σε περίπτωση που αυτοί προσπαθούσαν να αντισταθούν κατά την γενική απόβαση. Επίσης, ο κ. Γενικός Κυβερνήτης, από περίσκεψη, έστειλε ένα σώμα 1.000 Ελλήνων προς την πλευρά του βουνού, με τη διαταγή, μόλις εμφανιστούν τα στρατεύματά μας στο πεδίο της μάχης, να ρίξουν γενική ομοβροντία για να φοβηθούν οι εχθροί νομίζοντας ότι δέχονται επίθεση και στα νώτα τους.

Κατά τα ξημερώματα εμφανίστηκαν οι εχθροί, πεζοί και έφιπποι με πολλές σημαίες, να πηγαίνουν να εμποδίσουν την απόβαση των ημετέρων δυνάμεων και είχαν πλησιάσει ήδη στο σημείο της ενέδρας, όταν ένας στρατιώτης μας από ανυπομονησία πυροβόλησε με το τουφέκι του, αναγκάζοντας και τους άλλους στην ενέδρα να αρχίσουν, άκαιρα, ομοβροντία κατά των Τούρκων, όπου λίγοι σκοτώθηκαν· και οι Έλληνες στις κορυφές του βουνού απάντησαν στην ομοβροντία, με αποτέλεσμα, οι Τούρκοι, φοβούμενοι ότι εγκλωβίστηκαν στη μέση από τις ημέτερες δυνάμεις, να αιφνιδιαστούν και να επιβραδύνουν μέχρι που – πληττόμενοι πλέον και από τους κανονιοβολισμούς των γαλέρων – έσπευσαν να υποχωρήσουν.

Καθώς οι εχθροί υποχωρούσαν, αποβιβάστηκαν οι ημέτερες δυνάμεις· οι εχθροί, όμως, έλαβαν θέση σε μία πεδιάδα μεταξύ του βουνού και ενός λόφου, περίπου σε απόσταση ενός μιλίου από τη θάλασσα και κατέλαβαν ένα ακόμη λόφο, από όπου επιτέθηκαν προς τις ημέτερες δυνάμεις. Παρόλο που, κατά την στιγμή εκείνη, ούτε το ιππικό με τους Ισπανούς ιππείς μπορούσε να κινηθεί εναντίον του εχθρικού ιππικού ούτε τα πεδινά πυροβόλα μπορούσαν να μεταφερθούν προς τα εκεί, κινήθηκαν τα συντάγματά μας σε ευρύ μέτωπο εναντίον του εχθρού και, όταν πλησίασαν αρκετά, τα υπό την ηγεσία του στρατηγού Sala εθνικά στρατεύματα της αριστερής πτέρυγας διατάχθηκαν να κατευθυνθούν στους πρόποδες του βουνού, καθώς οι Γερμανοί και το σώμα μάχης είχαν καταλάβει, στο μεταξύ, την πεδιάδα· επίσης απεστάλησαν έφιπποι δραγόνι και ένας λόχος γρεναδιέρων προς ενίσχυση στην αριστερή πτέρυγα, των οποίων προπορεύονταν ο Στρατάρχης και ο Προνοητής μάχης.

Όταν ο εχθρός είδε ότι η ημέτερη διάταξη μάχης ήταν σε κίνηση, υποχώρησε από το λόφο προς το φρούριο, προς το οποίο και καταδιώκονταν από τις ημέτερες δυνάμεις.

[Σελίδα 6] Βλέποντας οι Τούρκοι να περικυκλώνονται στην περιοχή του φρουρίου, και ότι ο στρατός μας επεδίωκε να τραβήξει γραμμές περιχαρικών και να οχυρωθεί, το ίδιο βράδυ και ώρα πέντε τράπηκαν σε φυγή μέσω του ορεινού δρόμου και εγκατέλειψαν το οχυρό, διότι, παρόλο που διέθεταν δύναμη 1800 ανδρών, δεν το έλεγε η καρδιά τους να το υπερασπιστούν. Οι εχθροί βρίσκονταν ήδη εν πορεία, όταν οι ημέτε-

ρες δυνάμεις αντιλήφθηκαν τη φυγή τους, οπότε ούτε να τους καταδιώξουν ούτε να τους προφθάσουν μπορούσαν.

Με την κατάληψη αυτού του φρουρίου που συγκλονίστηκε και κατερειπώθηκε από τους κανονιοβολισμούς και τους βομβαρδισμούς η εξαιρετος Δημοκρατία απέκτησε το πλεονέκτημα να έχει στην κατοχή της όλη την περιοχή του Ξηρομέρου, από την οποία μπορεί να αντλήσει αξιόλογες εισφορές.

Στο φρούριο βρέθηκαν 32 πυροβόλα μέχρι και των 30 λιβρών που έφεραν όλα τον τουρκικό θυρεό και από τα οποία ένα μέρος χρησιμοποιήθηκε στις επιθέσεις εναντίον της Αγ. Μαύρας και 6 ολμοβόλα για βόμβες, όλα από ορείχαλκο, επίσης πολλά πολεμοφόδια και πυρίτιδα, βόλια, βόμβες και άλλα πολεμικά σύνεργα.

Στο λιμάνι εγκατέλειψαν 8 γαλεότες και 28 μαούνες ή Barcone (σκάφη με επίπεδη καρίνα) από εκείνα που κατασκεύασαν οι Τούρκοι στις αρχές του τωρινού πολέμου για να επιτεθούν στην Κέρκυρα, καθώς επίσης και μία ταρτάνα που την είχαν οι ίδιοι βυθίσει στη μπούκα του λιμανιού.

Τα λάφυρα του στρατού ήταν εδώ καλύτερα από ό,τι στην Πρέβεζα. Βρέθηκαν επίσης πολλές σημαίες καθώς και μία ιππουρίς, η οποία αποτελεί ιδιαίτερη τιμητική διάκριση για τον διοικούντα Πασά. Το πλέον εξέχον λάβαρο και η προαναφερθείσα ιππουρίς στάλθηκαν με μία φελούκα, στην οποία επέβαινε και ο υποστράτηγος φέρνοντας την ευχάριστη είδηση που έγινε δεκτή από όλους με ενθουσιώδεις επευφημίες, τα αναφερθέντα δε τεκμήρια της νίκης αφιερώθηκαν ως δημόσιο ανάθημα στο ναό των Αγ. Παρθένων.

Τέλος, δεν πρέπει να διαφύγει της προσοχής μας η ιδιαίτερη αξιοσύνη που έδειξαν σε αυτήν την περίσταση οι κ. Zorzi Grimani και Marin Dona, εθελοντές, οι επικεφαλής του στόλου και ευγενείς, οι στρατηγοί Rossi και Sala ο ταξίαρχος Sora, ο επικεφαλής ιππικού Martinoni, οι αξιωματικοί και όλο το στράτευμα, καθώς ανταποκρίθηκαν πλήρως και με μεγάλη γενναιότητα στα καθήκοντά τους.

Πολλοί Τούρκοι έπεσαν κατά την διάρκεια της πολιορκίας από τους διαρκείς κανονιοβολισμούς και την ρίψη βομβών και επίσης έχασε την ζωή του ένας πολύ έμπειρος Διοικητής που επικουρούσε τον Πασά.

Για το συνολικό έλεγχο του Αμβραχικού Κόλπου⁸ δεν υφίσταται πλέον κανένα εμπόδιο σε αυτή την περιοχή, πέραν της πόλης της Άρτας κοντά στις ακτές του κόλπου, για την κατάκτηση της οποίας η ημέτερη δύναμη είναι ήδη καθ' οδόν, με την ελπίδα ότι ο Ύψιστος θα συνεχίσει να βλέπει με τη μέγιστη ευμένεια και να συμπαρίσταται στις επιχειρήσεις που αποσκοπούν στην δόξα του Ονόματός Του.

⁸ Ιταλικά στο πρωτότυπο: «Golfo dell' Arta» (σ.τ.μ.).

Γ'

ΣΧΟΛΙΑ

1. Ιστορικό πλαίσιο

Με τη συνθήκη του Κάρλοβιτς (26 Ιανουαρίου 1699) λήγει ο δεκαπενταετής βενετοτουρκικός πόλεμος (1684-1699) και ορίζεται, όσον αφορά στην δυτική Ελλάδα, να αποδοθούν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Βενετία η Πελοπόννησος μέχρι τον Ισθμό και η Λευκάδα. Αντιστρόφως η Γαληνοτάτη επιστρέφει στους Τούρκους το Κάστρο της Ναυπάκτου και τα φρούρια Πρέβεζας και Αντιρρίου με τον όρο τα δύο τελευταία να κατεδαφισθούν, ενώ υπάγεται στην τουρκική κυριαρχία και η περιοχή του Ξηρομέρου. Νέα, σοβαρή κρίση ανάμεσα στις δύο φθίνουσες δυνάμεις ξεσπά το Δεκέμβριο του 1714 και εξελίσσεται στον τελευταίο βενετοτουρκικό πόλεμο που διαρκεί μέχρι το 1718 και επισφραγίζεται με τη συνθήκη του Πασάροβιτς (21 Ιουλίου 1718). Στη διάρκεια του πολέμου, μετά από αρχική προέλαση των Τούρκων στις βενετικές κτήσεις, αρχίζει τον Ιούλιο του 1716 η πολιορκία της Κέρκυρας που λήγει στις 22 Αυγούστου με την αποχώρηση των Τούρκων και αποτελεί σημείο καμπής. Οι Βενετοί ανασυγκροτούνται και με δύναμη 2.000 ανδρών ανακαταλαμβάνουν στις 2 Σεπτεμβρίου το Βουθρωτό. Τμήμα των δυνάμεων επιβιβάζεται στον βενετικό στόλο και, μετά από δίμηνη περιπολία στο νότιο Ιόνιο, ανακαταλαμβάνει την Λευκάδα που είχε πέσει στα χέρια των Τούρκων στις αρχές του πολέμου. Τον επόμενο χρόνο αποφασίζεται να εδραιωθεί η βενετική κυριαρχία στην δυτική Ελλάδα με την κατάληψη των σημαντικών φρουρίων της Πρέβεζας και της Βόνιτσας. Οι επιχειρήσεις αυτές αποτελούν το αντικείμενο της παρούσας ανώνυμης έκθεσης που μεταφράσθηκε, σύμφωνα με τον τίτλο, από το ιταλικό πρωτότυπο στην γερμανική γλώσσα.⁹

2. Τα σχετικά με την κατάληψη της Πρέβεζας

• *Οι Προετοιμασίες:* Το πρώτο τμήμα της έκθεσης (I.) ασχολείται με τις πολεμικές επιχειρήσεις στην Πρέβεζα. Καθώς απηχεί τις βενετικές απόψεις, ξεκινά με γενική αναφορά στις επιτυχίες του βενετικού στόλου επί των τουρκικών δυνάμεων κατά το τρίτο έτος του πολέμου (1717). Προφανώς, εννοείται, κυρίως, η ναυμαχία ανοικτά του ακρωτηρίου Ταινάρου στις 19 Ιουλίου, όπου η συμμαχική αρμάδα (33 πλοία) νίκησε τον ισχυρότερο τουρκικό στόλο και απομάκρυνε τους Τούρκους από το Ιόνιο. Αρχηγός του στόλου ήταν ο Andrea Pisani, ο άνθρωπος που θα παί-

9 Λεπτομερώς για τα ιστορικά στοιχεία που αναφέρθηκαν σχετικά με τους δύο τελευταίους βενετοτουρκικούς πολέμους στον ελλαδικό χώρο βλ. *Ιστορία Ελληνικού Έθνους* (=ΙΕΕ) τόμ. ΙΑ', 19 κ.ε.· J.J. Norwich, *Ιστορία της Βενετίας*, Αθήνα 1993, 536 κ.ε.

ξει καθοριστικό ρόλο και στα εδώ εξιστορούμενα γεγονότα.¹⁰ Γόνος επιφανούς βενετικής οικογένειας, ανέλαβε το 1716 την ναυαρχία του βενετικού στόλου και απέκτησε φήμη με την καθοριστική συμβολή του στη λύση της πολιορκίας της Κέρκυρας που προαναφέραμε. Ο Pisani, σύμφωνα με την έκθεση, επέστρεψε μετά το Ταίναρο στην Κέρκυρα για ανασύνταξη και περιπολούσε στο Ιόνιο προσβλέποντας σε μια τελική, αποφασιστική νίκη επί του τουρκικού στόλου. Καθώς ο τελευταίος δεν εμφανίστηκε, ελήφθη, με πρωτοβουλία του ναυάρχου, η απόφαση να γίνει επίθεση στα φρούρια Πρέβεζας και Βόνιτσας.

Η σημασία της Πρέβεζας για τους Βενετούς διαφαίνεται από την ιστορική αναδρομή που παρατίθεται στην συνέχεια. Εν πρώτοις, γίνεται αναφορά στην ίδρυση της Νικόπολης επ' αφορμή της νίκης του Αυγούστου επί του Μάρκου Αντωνίου – πληροφορία που αναφέρουν συχνά οι τότε Περιηγητές – και διατυπώνεται μια, συνήθης για την εποχή, λανθασμένη γεωγραφική ταύτιση της Αρχαίας Νικόπολης με την πόλη της Πρέβεζας.¹¹ Περνώντας στην νεώτερη ιστορία, γίνεται αναφορά στο έργο του φημισμένου για την εποχή Paulo Paruta¹² που εξιστορεί τις διενέξεις μεταξύ Βενετών και Τούρκων για την κατοχή της Πρέβεζας, ενώ, κατόπιν, τονίζεται η σημασία που απέδιδε ο Δόγης της Βενετίας Francesco Morosini στην κατάκτηση της Πρέβεζας το Σεπτέμβριο του 1684 υπό τις διαταγές του, και στην οποία θα επανέλθουμε. Τέλος αναφέρεται ότι οι Τούρκοι ξανάχτισαν σε άλλο μέρος το ως απόρροια της Συνθήκης του Κάρλοβιτς κατεδαφισμένο παλαιότερο φρούριο, μία πληροφορία με ιδιαίτερη σημασία για το θέμα μας, όπως θα φανεί στη συνέχεια.

Οι πληροφορίες για τις προετοιμασίες της επίθεσης ολοκληρώνονται με την αναφορά στο όνομα του δεύτερου μεγάλου πρωταγωνιστή των επιχειρήσεων στην Πρέβεζα και Βόνιτσα, δηλ. του Κόμητα von Schu-

10 Ο Pisani, που, όπως αναφέρει και η παρούσα έκθεση στον τίτλο, έλαβε για τις υπηρεσίες του στη Γαληνοτάτη τον τίτλο του Ιππότη, σκοτώθηκε το 1718 στην Κέρκυρα από έκρηξη πυριτιδαποθήκης.

11 Για πραγματείες που ταυτίζουν την Πρέβεζα με την Νικόπολη βλ. Α. Γ. Κ. Σαββίδης στο: *Η Ιστορία της Πρέβεζας. Πρακτικά Α' Διεθνούς Επιστ. Συνεδρίου 1989* [1992] 25 σημ. 2. Σχετικά σύγχρονοι με την παρούσα έκθεση οι J. Spon - G. Wheeler, *Voyage d' Italie, de Dalmatie, de Grèce, et du Levant fait aux années 1675 & 1676*, 1, Amsterdam 1679, 106, χρησιμοποιούν σχεδόν πανομοιότυπη διατύπωση σε όσα αναφέρονται στην ίδρυση της πόλης από τον Αύγουστο και συγχέουν τη θέση της Νικόπολης με την Πρέβεζα· βλ. J. Irmscher στο: *Νικόπολις Α'. Πρακτικά του πρώτου Διεθνούς Συμποσίου για την Νικόπολη (1984)* [1987] 369 κ.ε., κυρίως 370 κ.ε. με σημ. 10.

12 Ο P. Paruta (1540-1598) ήταν επιφανής ιστορικός και πολιτικός της Βενετίας. Ιστορικά του έργα είναι τα «Guerra di Cipro» και «Storia Veneziana», το οποίο διαπραγματεύεται την περίοδο 1513-1551 και στο οποίο παραπέμπει και η παρούσα έκθεση, ενώ είναι γνωστός και για την πολιτικοφιλοσοφική του πραγματεία «Della Perfettione della Vita Politica, Libri tre».

lemburg. Ο Ιωάννης-Ματθαίος von Schulemburg (1661-1747) ήταν γερμανός στρατηγός από την Σαξονία, ο οποίος αφού πολέμησε υπό την σημαία της Δανίας και Πολωνίας ως αρχηγός των σαξονικών στρατευμάτων, διορίζεται το 1711 Γενικός Αρχηγός του στρατού Ξηράς της Βενετικής Δημοκρατίας. Η λύση της πολιορκίας της Κέρκυρας και η ανακατάληψη του Βουθρωτού το 1716, στις οποίες προαναφερθήκαμε, έλαβαν χώρα υπό την ηγεσία και καθοδήγησή του. Στην παρούσα έκθεση τονίζεται η ιδιαίτερη φήμη που απέκτησε ως υπερασπιστής της Κέρκυρας, και η συμβολή του για την έγκαιρη οργάνωση της επίθεσης σε Πρέβεζα και Βόνιτσα.¹³ Εν κατακλείδι, η εμπλοκή στις επιχειρήσεις αυτές των Pisani και von Schulemburg, του Αρχιναύαρχου και Αρχιστρατήγου των Βενετικών δυνάμεων, φανερώνει και την σημασία που τους αποδίδονταν.

• *Η θέση του φρουρίου*: Παρεκβαίνουμε τώρα σε ένα θεμελιώδες ζήτημα που έχει συζητηθεί συχνά και άπτεται του θέματός μας: Είναι το πρόβλημα της ιστορικής και τοπογραφικής διαδοχής των κάστρων της Πρέβεζας, το οποίο θεωρούμε σκόπιμο να εκθέσουμε συνοπτικά.¹⁴ Η πρώτη οχύρωση της Πρέβεζας έγινε, κατά πάσα πιθανότητα, το 1486-1487 από τους Τούρκους. Το φρούριο – που η οχύρωσή του συνεχώς βελτιωνόταν – ταυτίζεται με το λεγόμενο «κάστρο της Μπούκας» στην είσοδο του κόλπου και στη σημερινή θέση «Παλιοςάραγα». Απεικονίζεται σε πολλούς χάρτες του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα και αποτελούνταν από έξι κύριους και δύο μικρότερους στρογγυλούς πύργους συνδεδεμένους με τείχος, το οποίο στην ανατολική πλευρά ήταν ημικυκλικό. Το φρούριο αυτό ενισχύθηκε με σημαντικές οχυρώσεις από τον Morosini.¹⁵ Πέραν αυτού, σε επιχρωματισμένο χειρόγραφο σχέδιο αγνώστου των αρχών του 18^{ου} αιώνα από το Κρατικό Αρχείο της Βενετίας παρουσιάζεται ένα τετράπλευρο-ορθογώνιο κάστρο που αναφέρεται ως «Place de Preveza», δηλ. «οχυρωμένη θέση της Πρέβεζας», και βρίσκεται βόρεια της τοποθεσίας που ήταν χτισμένο το κάστρο της Μπούκας, εκεί όπου, σύμφωνα με το υπόμνημα του εν λόγω χάρτη, είναι η παλιά Πρέβεζα

13 Για την πολιορκία της Κέρκυρας βλ. ΙΕΕ ο.π., 43 κ.ε. Προς τιμήν τού v. Schulemburg ανηγέρθη στην Κέρκυρα από τους Βενετούς ανδριάντας που βρίσκεται σήμερα έξω από το παλιό Κάστρο, καθώς και μνημείο στη Βερόνα, όπου και πέθανε.

14 Το θέμα των κάστρων και των διαδοχικών φάσεών τους τέθηκε ως ερευνητικό ζήτημα από τον Α. Παλιούρα ήδη στο συνέδριο του 1989: βλ. *Η Ιστορία της Πρέβεζας* ο.π., 43 κ.ε., κυρίως 48.

15 Για την πρώτη οχύρωση της Πρέβεζας βλ. Σαββίδης ο.π., 25 κ.ε., κυρίως 34 κ.ε. (με τις σχετικές πηγές και βιβλιογραφία). Αναλυτικά για τα οχυρωματικά έργα του Morosini βλ. Α. Π. Αρχοντίδης, *Η Βενετοκρατία στη Δυτική Ελλάδα (1684-1699)* (διδ. διατριβή Θεσσαλονίκη 1983) 47 κ.ε. Για χάρτες με το φρούριο της Μπούκας βλ. Ν. Δ. Καράμπελας (επιμ.), *Νικόπολις-Πρέβεζα* (Πρέβεζα 1994) εικ. 1, 2, 5, 10, 11, 12, 27, 30.

(εικ. 2).¹⁶ Το χαρακτηριστικό τετράπλευρο φρούριο, εφοδιασμένο με τέσσερις προμαχώνες και δυο πύλες, απεικονίζεται και σε άλλο χειρόγραφο χάρτη, της ίδιας εποχής και προελεύσεως με τον προηγούμενο.¹⁷ Έχουμε, δηλαδή, να κάνουμε με δύο διαφορετικής κάτοψης φρούρια, από τα οποία το δεύτερο κείτονταν βορειότερα του πρώτου.

Ο καθ. Γ. Βελένης σε άρθρα του στο ανά χείρας περιοδικό για τις οχυρώσεις της Πρέβεζας κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τα δύο κάστρα δεν αναφέρονται ποτέ ταυτόχρονα, υποστήριξε, όμως, πως το τετράπλευρο κάστρο υπήρχε ήδη από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα και βρίσκονταν στη θέση του κάστρου του Αγίου Ανδρέα.¹⁸ Ο Ν. Καραμπέλας, σε μια ανέκδοτη ομιλία του το 1994, αναφερόμενος στους δύο χάρτες που σχολιάσαμε, επιχειρηματολόγησε υπέρ της ταύτισης του τετράπλευρου φρουρίου με το μεταγενέστερα γνωστό ως «φρούριο του Αγίου Ανδρέα» – όπως και θα το ονομάζουμε στο εξής – και, θυμίζοντας τη ρητή εντολή της συνθήκης του Κάρλοβιτς για κατεδάφιση του παλιού κάστρου της Μπούκας που προαναφέραμε, τόνισε ότι το τετράπλευρο κάστρο είναι ένα καινούργιο, σχετικά απλό κάστρο που έχτισαν οι Τούρκοι από το 1701 μέχρι το 1717 προς αντικατάσταση του κατεδαφισθέντος.¹⁹ Το ίδιο πιστεύει και ο Σταύρος Β. Μαμαλούκος στο λεύκωμα Νικόπολις-Πρέβεζα, προσθέτοντας: «Ο κύριος αμυντικός περίβολος ήταν ορθογώνιος στην κάτοψη και ενισχυμένος με πολυγωνικούς προμαχώνες στις γωνίες. Ένας εξωτερικός περίβολος βρίσκονταν στα ανατολικά του κύριου περιβόλου, προς τη θάλασσα. Ένα μέρος του πληθυσμού της πόλης κατοικούσε στον εξωτερικό περίβολο του κάστρου. Ο υπόλοιπος στην εκτός τειχών πόλη».²⁰

Η έκθεση που παρουσιάζουμε είναι σαφής σε αυτό το σημείο: Όχι μόνο αναφέρει την κατεδάφιση του παλαιού και την οικοδόμηση νέου φρουρίου, όπως προείπαμε, αλλά και ότι το δεύτερο ανηγέρθη σε απόσταση μισού μιλίου από το πρώτο. Νοηματικά και τοπογραφικά ενισχύει, δηλαδή, την άποψη των Καραμπέλα και Μαμαλούκου. Προς επίρρωσή της αξίζει να προσθέσουμε τρία περαιτέρω στοιχεία: Πρώτον, σε χάρτη του

16 Provveditori alle Fortezze, ex. B 79, dis. 36a. Το φρούριο σημειώνεται με το γράμμα Α και η παλιά πόλη με το γράμμα D. Για το σχέδιο βλ. Νικόπολις-Πρέβεζα ο.π., εικ. 32· Γ. Βελένης, Πρεβεζάνικα Χρονικά (=Π.Χ.) 33 (1996) 19 κ.ε. με Πιν. 9. Πρβλ. και την συζήτηση που επακολουθεί εδώ.

17 Provveditori alle Fortezze, ex. B 79, dis. 36b. Για το σχέδιο βλ. Νικόπολις-Πρέβεζα, ο.π., εικ. 33· Βελένης ο.π., 25 κ.ε., Πιν. 10.

18 Βελένης ο.π., 5 κ.ε., κυρίως 27· Π.Χ. 36 (1999) 13 κ.ε. με Πιν. 2. Πρβλ. επίσης Π.Χ. 34-35 (1997) 5 κ.ε. Τα άρθρα αυτά προέρχονται από τη μελέτη του «Το κάστρο του Παντοκράτορα στην Πρέβεζα» (1991).

19 Ν.Δ. Καραμπέλας, Πρέβεζα επί χάρτου. Ανέκδοτη ομιλία που έλαβε χώρα στις 29/5/1994, στη Θεοφάνειο Σχολή Πρέβεζας.

20 Νικόπολις-Πρέβεζα ο.π.

Εικ. 2. Σχεδιάγραμμα της επίθεσης των Ενετών στην Πρέβεζα
(Κρατικά Αρχεία Βενετίας)

Coronelli από το 1690,²¹ λίγο πριν την κατεδάφιση τού φρουρίου της Μπούκας, απεικονίζεται το τελευταίο καθώς και ο όρμος Βαθύ χωρίς την ύπαρξη οποιουδήποτε κτίσματος στο ενδιάμεσο τμήμα της στεριάς, πράγμα που θα συνηγορούσε στην μεταγενέστερη κατασκευή του φρουρίου που σήμερα ονομάζουμε του Αγίου Ανδρέα. Βεβαίως, αυτό το επιχείρημα δεν είναι αρκετό από μόνο του, διότι δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα, η σχεδίαση να έχει γίνει πολύ πιο πριν από την χρονολογία εκτύπωσης του χάρτη, αποτυπώνοντας έτσι τοπογραφικά δεδομένα πολύ προγενέστερα του 1690. Δεύτερον, ένα πρόσφατα δημοσιευμένο μετάλλιο που εξέδωσαν οι Βενετοί το 1701 προς τιμήν του τότε ναυάρχου P. Gradenigo, παρουσιάζει στον εμπροσθότυπο τον ίδιο και στον οπισθότυπο ένα εξαγωνικό κάστρο με την επιγραφή «LA PIANTA DI PREVEZA DEFATA DE ARME V(ENETE)», δηλ. η κάτοψη (του φρουρίου) της Πρέβεζας που κατεδαφίστηκε από τον βενετικό στρατό (εικ. 3).²² Τρίτον, ση-

21 Νικόπολις-Πρέβεζα, ο.π., εικ. 11.

22 Γ. Πλουμίδης, Μετάλλια της Βενετίας για Πρέβεζα και Πάργα, *Ηπειρωτικά Χρονικά (Η.Χ.)* 35 (2001) 9 κ.ε. Μία πρώτη παρουσίαση του μεταλλίου έγινε στο έργο του P. Voltolina, *La storia di Venezia attraverso le medaglie* (Venezia 1998). Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η αναφορά της επιγραφής στην κατεδάφιση του φρουρίου από τους Βενετούς υποστηρίζει και την μαρτυρία του Σεραφείμ Βυζάντιου [Δοκίμιον ιστορικής

Εικ. 3.
Μετάλλιο
που απεικονίζει
το κατεδαφισθέν
φρούριο της Πρέβεζας
(Βενετία 1701)

μαντικότερο όλων είναι το τεκμήριο που προσφέρει ο πίνακας με θέμα τις καταλήψεις των φρουρίων Πρέβεζας και Βόνιτσας το 1717 που προέρχεται από τα αρχεία της οικογένειας v. Schulemburg και έχει παραχωρηθεί στο Ιστορικό Μουσείο των Αθηνών, όπου και εκτίθεται (εικ. 4).²³ Στο πάνω δεξιό μέρος του πίνακα (στο εξής πίνακας v. Schulemburg) απεικονίζεται η Πρέβεζα. Στο σημείο (E) αντιστοιχεί το βαλλόμενο από πυρά φρούριο, που τοποθετείται στη θέση του φρουρίου του Αγίου Ανδρέα. Πίσω του δεξιά απεικονίζεται η τότε υπάρχουσα πόλη της Πρέβεζας (A), ενώ στο αριστερό μέρος - δηλ. νοτιότερα του φρουρίου - είναι ευδιάκριτο το σημείο (C), που, σύμφωνα με το γαλλικό υπόμνημα²⁴, αντιστοιχεί στην «παλιά Πρέβεζα που κατεδαφίστηκε από τους Βενετούς», όπου απεικονίζεται, εν μέσω κατοικιών της παλιάς πόλης, και το παλιό φρούριο της Πρέβεζας.

Ο συνδυασμός όλων αυτών των στοιχείων μάς οδηγεί στο ασφαλές συμπέρασμα ότι το φρούριο που κατελήφθη το 1717 ήταν το από το 1701 και εντεύθεν ανεγερθέν φρούριο του Αγίου Ανδρέα. Ως προς την κάτοψη του φρουρίου, η κατάσταση είναι λιγότερο σαφής. Τα δύο προαναφερθέντα σχέδια από τα κρατικά αρχεία της Βενετίας παρουσιάζουν, όπως είπαμε, το φρούριο με τετράπλευρη κάτοψη. Ο Πλουμίδης, από την άλλη πλευρά, παρόλο που ως έργο αναφοράς για τους χάρτες χρησιμοποιεί το λεύκωμα Νικόπολις-Πρέβεζα που περιέχει την επιχειρηματολογία που εκθέσαμε, υποστηρίζει ότι το μετάλλιο (εικ. 3) εικονίζει λανθασμένα αντί για το φρούριο της Μπούκας, το τότε οικοδομούμενο φρούριο

τινός περιλήψεως Άρτης και Πρεβέζης, μέρος Β (Αθήνα 1884) 223 κ.ε.] ότι η κατεδάφιση έγινε το 1701 από τους Βενετούς. Για το θέμα, με τη σχετική συζήτηση, βλ. Βελένης ο.π. (βλ. σημ. 16), 28 σημ. 8· πρβλ. και το σημείο (C) του υπομνήματος του πίνακα v. Schulemburg, εδώ αμέσως παρακάτω με σημ. 24.

23 Ελαιογραφία αγνώστου, αρ. κατ. εισ. 100061)31, ύψ. 1,3 μ., πλ. 2,5 μ., αίθουσα Α· έγχρωμες απεικονίσεις στα Νικόπολις-Πρέβεζα ο.π., εικ. 79· Μ. Λαδά-Μινώτου (επιμ.), *Το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο* (1994) 16 εικ. 6. Δημοσίευση της σύνθεσης θα γίνει σε μελλοντικό κατάλογο του Μουσείου από την κ. Α. Καστρίτη. Αντίγραφο του πίνακα υπάρχει στην αίθουσα του Δημοτικού Συμβουλίου Πρέβεζας.

24 «C. Vieux Prevesa demoli par les Venitiens». Αυτή η καταχώρηση ενισχύει την άποψη ότι το φρούριο κατεδαφίστηκε από τους Ενετούς: πρβλ. σημ. 22.

του Αγίου Ανδρέα, το οποίο ο σχεδιαστής «απληροφόρητος αποτύπωσε». ²⁵ Αυτή η υπόθεση, πιθανώς, περιπλέκει αναίτια τα πράγματα. Παρά την σχηματική απόδοση του κάστρου, οι έξι γωνίες, οι κυκλικοί εξωτερικοί πύργοι, ένας εσωτερικός πύργος καθώς και η περιμετρική τάφρος δεν αφήνουν, κατά την γνώμη μας, καμία αμφιβολία, ως προς την ταύτισή του με το παλιό φρούριο της Μπούκας. Πολύ μικρότερο, απλούστερο σε σχέση με εκείνο της Μπούκας και χωρίς εξωτερικούς πύργους παρουσιάζεται το βαλλόμενο φρούριο στον πίνακα v. Schulemburg (εικ. 4, μετά τη σελίδα 32). Από την άλλη πλευρά, η πρώτη εντύπωση που αποκομίζει κάποιος από τον τελευταίο είναι πως το φρούριο έχει πολυγωνική κάτοψη με κεκλιμένη εξωτερική τοιχοποιία, αφού η ορατή στο θεατή πλευρά του τείχους διαθέτει οξυγώνια προεξοχή. Καθώς, όμως, οι υπόλοιπες ορατές πλευρές είναι ευθείς, δεν αποκλείεται με την προεξοχή να δηλώνεται προμαχώνας τού, κατά βάση, τετράπλευρου οχυρού. Να σημειώσουμε ότι δεξιότερα (=βορειότερα) του κάστρου παρουσιάζεται και άλλο, υψηλό τετράπλευρο κτίσμα που δεν βάλλεται και δεν αναφέρεται στο υπόμνημα. ²⁶ Πάντως, σε σωζόμενα σχέδια βελτιώσεως του φρουρίου του Αγίου Ανδρέα που εκπόνησε ο v. Schulemburg μετά την κατάληψή του, διακρίνεται η τετράπλευρη κάτοψη και ένας τουλάχιστον οξυγώνιος προμαχώνας που, όσο μπορεί κανείς να κρίνει χωρίς αυτοψία του σχεδίου, πιθανώς ήταν μέρος της προϋπάρχουσας φάσης του οχυρού. ²⁷ Συμπερασματικά – και με την επιφύλαξη διεξοδικότερης μελέτης των φάσεων του φρουρίου – μπορούμε να δεχθούμε, ότι το φρούριο του Αγίου Ανδρέα κατά την επίθεση του 1717 είχε σχήμα τετραπλεύρου. Εξάλλου, είναι βέβαιο ότι ο καλλιτέχνης, στο λίγο χώρο που διέθετε, ενδιαφέρονταν περισσότερο να αποδώσει μία εικόνα του φρουρίου κατά τη διάρκεια των επιχειρήσεων, παρά μία «φωτογραφική» αποτύπωσή του.

Ένα τελευταίο σημείο χρήζει διευκρινίσεως. Σύμφωνα με την έκθεση, το νέο φρούριο διέθετε καλύτερη αμυντική ικανότητα από το κατεδαφισθέν. Δοθέντος του απλούστερου σχήματός του και του σχεδίου βελτιώσεως του v. Schulemburg, θα μπορούσε αυτή η διαπίστωση της έκθεσης να ερμηνευθεί ως προπαγανδιστική, με σκοπό την εξύψωση της σημασίας της κατάληψης. Όμως, δεν πρέπει να λησμονούμε ότι

25 Πλουμίδης ο.π., 9 σημ. 3.

26 Ίσως να πρόκειται για το κτίσμα «Fonte Grande», στη σημερινή Βρυσούλα, που σημειώνεται σε λεπτομερή χάρτη στον Άτλαντα του Coronelli (1687): *Νικόπολις-Πρέβεζα* ο.π., εικ. 5· Ο Βελένης ο.π. (βλ. σημ. 16), 15 Πιν. 6 Νο. 7, το αναφέρει ως «Μεγάλο Πύργο». Μήπως στη θέση του προμαχώνα της Βρυσούλας υπήρχε παλαιότερο οχυρό κατασκευασμένο από τους Τούρκους;

27 Για το σχέδιο βελτίωσης του v. Schulemburg στα αρχεία της Βενετίας (Provveditori alle Fortezze, ex. B 79, dis. 36) βλ. *Νικόπολις-Πρέβεζα* ο.π., εικ. 31· αναλυτικά: Βελένης ο.π. (βλ. σημ. 16), 26 κ.ε. Πιν. 11. Φυσικά, δεν εννοούμε ότι ο απεικονιζόμενος στο σχέδιο προμαχώνας είναι απαραίτητα ο ίδιος με εκείνον του πίνακα.

την συγκεκριμένη εποχή η αμυντική τεχνολογία εξελίσσονταν ραγδαία· ο συνδυασμός των τειχών με έναν εξωτερικό ανατολικό περίβολο προς την θάλασσα, σίγουρα, δεν έκαναν την κατάληψη του φρουρίου απλή υπόθεση.

• **Οι αντίπαλοι στρατοί:** Σύμφωνα με την έκθεση, υπερασπίζονταν το φρούριο δύναμη εξακοσίων ανδρών, ενώ ο υπόλοιπος πληθυσμός μαζί με την κινητή περιουσία είχαν ήδη φύγει για την Άρτα. Ο αριθμός των στρατιωτών του βενετικού στρατού δεν αναφέρεται στην έκθεση, πάντως, σύμφωνα με τον Φουρίκη, ανέρχονταν στους έξι χιλιάδες.²⁸ Από την άλλη πλευρά αναφέρονται σε διάφορες περιστάσεις κατά την κατάληψη του φρουρίου Πρέβεζας οι εξής εθνικότητες: Δαλματικές γαλεότες, που περνούν τον κόλπο, ένα γερμανικό σύνταγμα από το Oettingen²⁹ καθώς και Σκλαβονικά (=Δαλματικά), Ιταλικά και, πιθανώς, κι άλλα γερμανικά στρατεύματα. Αν λάβουμε υπόψη ότι στην κατάληψη του φρουρίου της Βόνιτσας έλαβαν ενεργά μέρος και χίλιοι Έλληνες, δεν θα ήταν, ίσως, λάθος να θεωρήσουμε ότι συμμετείχαν και στις επιχειρήσεις της Πρέβεζας.³⁰

• **Οι μάχες:** Με πρώτο κέρδος, από την ανάγνωση της έκθεσης, την τοπογραφική εντόπιση του πεδίου της μάχης, ας εξετάσουμε τώρα, εν συντομία, το επιχειρησιακό μέρος. Σύμφωνα με την έκθεση, επτά γαλεότες εισήλθαν στον κόλπο, εν μέσω πυρών από το φρούριο, και βοήθησαν στην αποβίβαση του στρατού.³¹ Αυτά τα σκάφη πρέπει να έπλευσαν προς τον όρμο Βαθύ που βρίσκεται βόρεια του φρουρίου, γιατί αυτό το σημείο είναι μεν κοντά στο κάστρο του Αγίου Ανδρέα, διευκολύνει δε τις κινήσεις κυκλώσεως του, ενώ μόνο με αυτό τον προορισμό δικαιολογούνται τα πυρά που δέχθηκαν τα πλοία από το οχυρό. Ο τόπος της επακολουθήσασας αποβίβασης των στρατευμάτων, στην οποία βοήθησε αυτή η εμπροσθοφυλακή, μπορεί να ήταν ο ίδιος όρμος ή, ακόμα πιθανότερα, ο χώρος του παλαιού φρουρίου της Μπούκας, συμβάλλοντας έτσι στην αποτελεσματικότερη κύκλωση των πολιορκημένων. Η δεύτερη υπόθεση υποστηρίζεται από την πληροφορία του υπομνήματος του σημείου (B) στον πίνακα v. Schulemburg, που απεικονίζει τα πλοία, περνώντας το

28 Π. Α. Φουρίκης, Μικρά Συμβολή εις την Ηπειρωτικήν Ιστορίαν. Νικόπολις-Πρέβεζα, Η.Χ. 4 (1929) 285.

29 Το Oettingen βρίσκεται στη Βαυαρία της Γερμανίας. Ήδη από το 1141 ήταν κομητεία και μετέπειτα έδρα Ηγεμόνος (Fürst von Oettingen), ενώ το 1414 διασπάστηκε. Το συγκεκριμένο σύνταγμα, στο οποίο υπηρετούσε ο πεσών συνταγματάρχης Bombach προσέφερε, προφανώς, μισθοφορικά τις υπηρεσίες του στη Βενετία.

30 Βλ. και παράγραφο «Μία δεύτερη απεικόνιση της μάχης;».

31 Ο Ι. Χασιώτης (ΙΕΕ ο.π., 47) αναφέρει ως ημερομηνία κατάληψης της Πρέβεζας την 19^η Οκτωβρίου, η οποία όμως πρέπει να εκληφθεί ως ημερομηνία έναρξης της επιχείρησης.

ακρωτήρι Μεχμέτ Αφέντη, να εισέρχονται στον κόλπο και να σταθμεύουν σε αυτή την τοποθεσία.³²

Μετά την αποβίβαση δημιουργήθηκαν χαρακώματα για τον συνεχή κανονιοβολισμό του φρουρίου, των οποίων ο κλοιός στένευε συνεχώς. Αυτή ήταν και η κύρια πολεμική μέθοδος που εφαρμόστηκε, στην οποία οι Τούρκοι απαντούσαν επίσης με συνεχή πυρά, ενώ προφανώς έλαβαν χώρα και συμπλοκές, όπου διακρίθηκαν ή έπεσαν οι αναφερόμενοι στην έκθεση αξιωματικοί. Οι Τούρκοι δεν ήταν σε θέση να υπερασπίσουν το φρούριο για πολύ, γι' αυτό την 21^η Οκτωβρίου ζήτησαν ανακωχή. Οι Pisani, von Schulemburg και Carlo Pisani³³ διεξήγαγαν τις διαπραγματεύσεις με τους Τούρκους, που ήθελαν να φύγουν οπλισμένοι. Συμφώνησαν να γίνει αυτό μόνο με παράλληλη παράδοση του φρουρίου Βόνιτσας, που υπάγονταν διοικητικά στην Πρέβεζα. Η τελευταία πληροφορία δείχνει ότι το φρούριο της Πρέβεζας θεωρούνταν, στρατηγικά, ανώτερο εκείνου της Βόνιτσας. Με την επίδοση αιχμαλώτων από τους Τούρκους, που ζήτησαν χρόνο για διαπραγματεύσεις με τον Πασά της Βόνιτσας, επήλθε ησυχία. Οι Τούρκοι, προφανώς φοβούμενοι ότι οι Βενετοί δεν θα τηρούσαν τα συμφωνηθέντα, αποφάσισαν να κάνουν έξοδο. Από την έκθεση προκύπτει το συμπέρασμα ότι επιδίωξαν να διαφύγουν προς Άρτα, άρα κινήθηκαν βορειοανατολικά. Οι Βενετοί, φαίνεται, είχαν προβλέψει αυτή την κίνηση: Κάνοντας απόβαση στο Βαθύ και φτιάχνοντας χαρακώματα βορειοανατολικά του κάστρου, μπορούσαν να αποκόψουν το δρόμο στους Τούρκους. Σε αυτά τα χαρακώματα έγιναν και οι πιο σκληρές μάχες, καθώς η έκθεση υπαινίσσεται έναν αρχικό αιφνιδιασμό του βενετικού στρατού. Ο αριθμός των πεσόντων των δύο παρατάξεων δεν αναφέρεται, πάντως πρέπει να σκοτώθηκαν πολλοί από τους εξακόσιους Τούρκους, μεταξύ τους και αξιωματικοί και πιθανώς ο Πασάς. Η διατύπωση της έκθεσης – «το μεγαλύτερο μέρος αυτών των βαρβάρων [...] έπεσε» – ίσως υποδηλώνει ότι κάποιοι Τούρκοι, τελικά, διέφυγαν. Ο πίνακας v. Schulemburg απεικονίζει αυτά τα γεγονότα με αρκετή πιστότητα, δείχνοντας στο σημείο (F) μία ομάδα Τούρκων κοντά στον όρμο να διαφεύγει, εν μέσω πυρών. Μετά από αυτά, και καθώς τα εκρηκτικά που παγίδευσαν οι Τούρκοι δεν εξερράγησαν, το

32 «B. [...] au promontoire de Mehmet Effendi où on débarqua». Η αρχή του κειμένου είναι κατεστραμμένη. Να σημειωθεί ότι υπάρχει και διπλό σημείο (D) που πλαισιώνει το (C), του οποίου το κείμενο στο υπόμνημα είναι, όμως, εντελώς απολεπισμένο. Ίσως το σωζόμενο αρχικό γράμμα C ήταν μέρος της λέξης *campement*, δηλ. στρατοπέδευση. Αυτό συνάδει και με το σημείο (D) του *Provveditori alle Fortezze ex. B 79, dis. 36a*, που αναφέρει στρατοπέδευση κοντά στην παλιά Πρέβεζα.

33 Ο C. Pisani, αδελφός του Γενικού Κυβερνήτη και διακριθείς στις περιγραφόμενες μάχες, διετέλεσε και Γενικός Προνοητής Στεριάς.

άδειο κάστρο πέφτει στα χέρια των Βενετών. Δυστυχώς, δεν δίνονται κάποιες πληροφορίες για το καταληφθέν κάστρο, τονίζεται, όμως, ότι υπήρχε λάφυρο 30 βαρέων πυροβόλων και, κυρίως, ότι το υπάρχον τζαμί μέσα στο οχυρό μετατράπηκε σε εκκλησία. Επίσης, η αναφορά για αποχώρηση του μη χρήσιμου πληθυσμού πριν την μάχη, αφήνει να διαφανεί πως διέμεναν, ήδη, κάτοικοι στην περιοχή του κάστρου του Αγίου Ανδρέα, κάτι που, όπως είδαμε πιο πάνω, υποστηρίζει και ο Μαμαλούκος³⁴. Πρόσθετες αποδείξεις περί τούτου παρέχει ο πίνακας v. Schulemburg, στον οποίο, όπως αναφέρθηκε, απεικονίζεται πίσω από το φρούριο, υπό το σημείο (A), σχετικά εκτεταμένος οικισμός, όπου εξέχουσα θέση φέρει μιναρές.³⁵

Αν δεχθούμε την αναφορά της έκθεσης στο τέλος του πρώτου τμήματος (I.) ότι ο στόλος αναχώρησε για την Βόνιτσα το πρωί της 24^{ης} και λαμβάνοντας υπόψη ότι οι Τούρκοι ζήτησαν ανακωχή τις 4 μ.μ. της 21^{ης}, οι μάχες έλαβαν χώρα το διάστημα μεταξύ 22^{ας} και 23^{ης} Οκτωβρίου. Η αναφερόμενη επίσπευση της επιβίβασης του στρατού και του φορτώματος των πολεμοφοδίων για την Βόνιτσα από τον Pisani πρέπει να έγινε την 23^η, αφήνοντας την 22^α ως την πλέον πιθανή μέρα των εχθροπραξιών και της κατάληψης του κάστρου. Καθώς στο υπόμνημα του πίνακα v. Schulemburg αναφέρεται ρητά, υπό το σημείο (F), ότι η αποχώρηση των Τούρκων έγινε κατά την διάρκεια της νύχτας³⁶, μπορούμε, με αρκετή ασφάλεια, να τοποθετήσουμε την έναρξη των συμπλοκών κατά τα χαράματα της 22^{ας}.

• Μία δεύτερη απεικόνιση της μάχης; Μία βέβαιη, αν και συνοπτική, απεικόνιση της μάχης παρέχει ο πίνακας v. Schulemburg (εικ. 4, στο απέναντι ένθετο φύλλο), του οποίου τα σημεία που αφορούν την Πρέβεζα (A-F) ήδη συζητήσαμε.

Ο χάρτης με το τετράπλευρο φρούριο του Αγίου Ανδρέα που σχολιάσαμε πιο πάνω (εικ. 2), φέρει τον τίτλο «Σχέδιο της Πρέβεζας με τη στρατοπέδευση και την επίθεση».³⁷ Στο λεύκωμα Νικόπολις-Πρέβεζα ο Ν. Καράμπελας πιστεύει ότι το σχέδιο απεικονίζει την επίθεση του 1717,³⁸ ενώ σύμφωνα με τον Γ. Βελένη αποτυπώνεται η κατάληψη της Πρέβεζας από τον Morosini το 1684. Εν πρώτοις, πρέπει να σημειωθεί ότι οι δύο

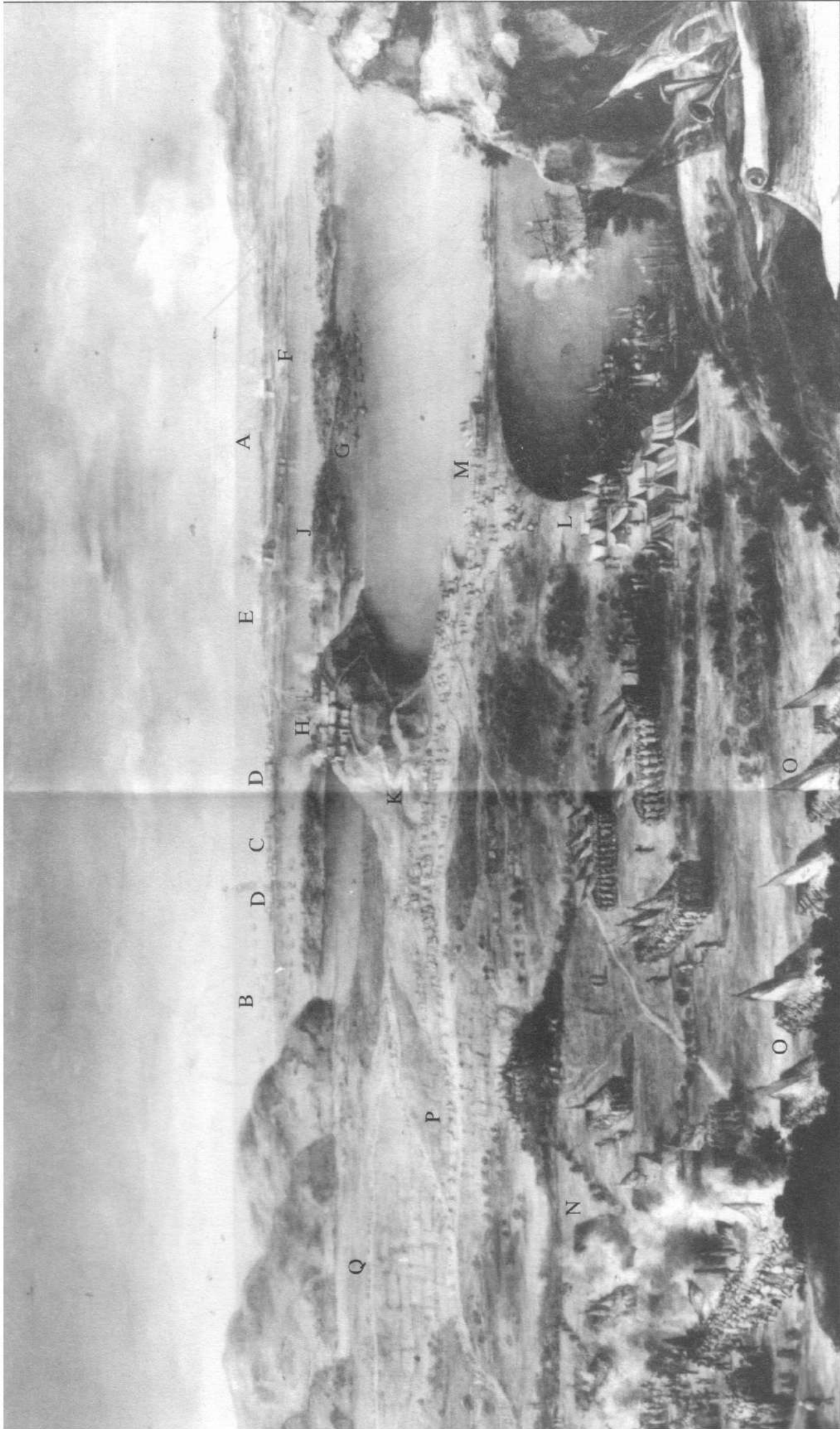
34 Πρβλ. τις περιγραφές της περιοχής του κάστρου του Αγίου Ανδρέα στις αρχές του 19^{ου} αιώνα από τους περιηγητές Brøndsted και Hobhouse: Ν. Δ. Καράμπελας Π.Χ. 37-38 (2001) 5 κ.ε., κυρίως 25 κ.ε. με σημ. 18· του ιδίου, Π.Χ. 39-40 (2003) 65 κ.ε., κυρίως 81 κ.ε.

35 Το σημείο (A) εξηγείται στο υπόμνημα ως εξής: «Prevesa située sur le canal du Golfe d'Arthé».

36 «Fuite de Turcs pendant la nuit». Πρβλ. και παραπάνω.

37 Plan de Preveza avec le Campement et l' Attaque.

38 Νικόπολις-Πρέβεζα ο.π. εικ. 32 (βλ. σημ. 16).

Ειχ. 4. Ο πύνακας του ν. Schulemburg (κατάληψη Πρέβεζας-Βόνιτσας το 1717)
(Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

επιχειρήσεις παρουσιάζουν ομοιότητες.³⁹ Η επίθεση του 1684 άρχισε με είσοδο στον κόλπο ενός μικρού στόλου υπό την ηγεσία του Έλληνα Μανέτα και παράλληλη κατάληψη από σώμα Κεφαλλονιτών του όρμου Βαθύ. Μετά δύο μέρες βρίσκονταν η πόλη στα χέρια των Βενετών. Οι Τούρκοι κλείστηκαν στο φρούριο και, μετά την απόρριψη της πρότασης των Βενετών να παραδώσουν το φρούριο, δέχτηκαν τα καταγιγιστικά πυρά του βενετικού πυροβολικού, μέχρι ότου, την 29^η Σεπτεμβρίου παρέδωσαν το φρούριο υπό τον όρο να αναχωρήσουν ασφαλείς για την Άρτα. Στο φρούριο άφησαν πολλά όπλα, ενώ το τζαμί μετατράπηκε σε εκκλησία. Καθώς μία οριστική απάντηση στο θέμα μπορεί να δοθεί μόνο μέσω μιας ενδελεχούς έρευνας στα αρχεία της Βενετίας, με την παράλληλη αξιολόγηση και τυχόν περαιτέρω αρχειακού υλικού, περιοριζόμαστε εδώ σε μία παρουσίαση του χάρτη με κριτική αποτίμηση των διαθέσιμων στοιχείων και σε σύγκριση με τον πίνακα v. Schulemburg.

Με βάση το υπόμνημα του χάρτη⁴⁰ η θέση του στόλου (B) δεν βρίσκεται σε αντίθεση με την έκθεση του 1717 και τον πίνακα v. Schulemburg, ενώ και το σημείο απόβασης (H) μπορεί να συσχετιστεί με τη δημιουργία των χαρακωμάτων βορειοδυτικά του κάστρου. Τα σημεία με τις θέσεις των Σκλαβούνων και των Ελλήνων δίνουν βάρος στην υπόθεση της μάχης του 1684, αφού οι Έλληνες έπαιξαν σημαντικό ρόλο σε αυτή την κατάληψη, ενώ στην έκθεση του 1717 δεν αναφέρεται συμμετοχή τους. Επίσης, δεν υπάρχουν ανάλογες ενδείξεις στον πίνακα v. Schulemburg. Η συμμετοχή τους, όμως, όπως προείπαμε, δεν πρέπει να αποκλείεται εξ αρχής, λόγω συμμετοχής Ελλήνων στην κατάληψη της Βόνιτσας. Επίσης οι αναφερόμενοι Σκλαβούννοι είναι από την Αδριατική, δηλ. Δαλματικά στρατεύματα, που, σύμφωνα με την έκθεση του 1717, διακρίθηκαν, ενώ, όπως αναφέρθηκε, δαλματικά πλοία εισέβαλαν πρώτα στον κόλπο εν μέσω πυρών, πράγμα που υποστηρίζεται από το σημείο (F) στο χάρτη, που δείχνει την θέση των Σκλαβούννων μέσα σε σπίτια ψαράδων, ανατολικά του φρουρίου του Αγίου Ανδρέα. Τέλος, το σημείο (G) του χάρτη δεν βρίσκει κάποιο έρεισμα στην έκθε-

39 Για την εξέλιξη της μάχης του 1684 βλ. Φουρίκης ο.π., 281 κ.ε. (με τις πηγές σ. 283 σημ. 2). Αρχοντίδης ο.π., 17 κ.ε. Ουσιαστική βοήθεια θα προσέφερε η μετάφραση και ο σχολιασμός της ιταλικής έκθεσης πεπραγμένων του Giovanni. Fr. Valuasense (πρβλ. Αρχοντίδης ο.π. με σημ. 10).

40 Μετάφραση των ενδείξεων του υπομνήματος του χάρτη, σύμφωνα με τον Βελένη ο.π. (βλ. σημ. 16), 22 Πιν. 9: (A) Ριάζα της Πρέβεζας. (B) Στόλος με γαλέρες, γαλεώτες και πλοία. (C) Στρατοπέδευση πάνω στο δρόμο της Άρτας. (D) Στρατοπέδευση κοντά στην παλιά Πρέβεζα. (E) Δρόμος από τον οποίο διέφυγε ένα τμήμα του στρατεύματος. (F) Θέση των Σκλαβούννων μέσα στα σπίτια των ψαράδων. (G) Οι 800 άνδρες οπλισμένοι. (H) Η τοποθεσία της απόβασης. (I) Γαλεότες τις οποίες οι Τούρκοι θέλησαν να καταλάβουν κατά το πέρασμά τους. (K) Οι «προσεγγίσεις». (L) Δίοδος που καταλήφθηκε από ένα απόσπασμα του στρατού των Σκλαβούννων και των Ελλήνων.

ση του 1717 ή στον πίνακα v. Schulemburg.

Τα υπόλοιπα σημεία του υπομνήματος του χάρτη στηρίζουν την υπόθεση της απεικόνισης των επιχειρήσεων του 1717. Οι «προσεγγίσεις», δηλ. τα χαρακώματα (Κ) βόρεια και δυτικά του κάστρου, συνάδουν με τα περιγραφόμενα στην έκθεση για συνεχή περιχαράκωση γύρω από το φρούριο, ενώ, οι στρατοπεδεύσεις πάνω στο δρόμο της Άρτας (C) βρίσκονται σε αρμονία με τις αναφερόμενες στην έκθεση και στον πίνακα v. Schulemburg συμπλοκές προς την πλευρά του δρόμου της Άρτας, όταν οι Τούρκοι, σπάζοντας την ανακωχή, επιχειρήσαν έξοδο. Με τις μάχες αυτές, που σχολιάσαμε, ευθυγραμμίζεται πλήρως και η αναφορά του σημείου (E) για το δρόμο, από τον οποίο διέφυγαν Τούρκοι προς την κατεύθυνση της Άρτας. Πιθανώς, σε αυτό το τελευταίο μέρος των μαχών μπορούμε να εντάξουμε και το σημείο (I) που δείχνει γαλεότες, τις οποίες οι Τούρκοι θέλησαν να καταλάβουν κατά το πέρασμά τους· αν λάβουμε υπόψη μας ότι – αντίθετα με το 1717, που ο πληθυσμός είχε ήδη αναχωρήσει πριν τις εχθροπραξίες – το 1684 οι Τούρκοι αναχώρησαν για την Άρτα μαζί με τον άμαχο πληθυσμό, με οπλισμένους μόνο τριάντα στρατιώτες και φρουρούμενοι από βενετικές δυνάμεις⁴¹, μία συμπλοκή στον όρμο Βαθύ, όπου είχε αγκυροβολήσει, όπως είδαμε, ο βενετικός στόλος, φαντάζει αδύνατη. Άρα, δεν είναι αδύνατο να υπαινίσσεται το σημείο (I) ένα επεισόδιο που έλαβε χώρα κατά την έξοδο των Τούρκων και δεν συμπεριλήφθηκε στην έκθεση που παρουσιάζουμε.

Πάντως, το ισχυρότερο επιχείρημα κατά της χρονολόγησης των απεικονιζόμενων γεγονότων στα 1684 είναι τα σημεία και του χάρτη που σχολιάσαμε ήδη και δείχνουν το φρούριο του Αγίου Ανδρέα (A) σε αντιδιαστολή με το χώρο της παλιάς Πρέβεζας (D), όπου στρατοπέδευσαν δυνάμεις στην τοποθεσία του κατεδαφισθέντος φρουρίου της Μπούκας.⁴² Αυτή την αντιδιαστολή των δύο σημείων προβάλλει και ο πίνακας v. Schulemburg, μην αφήνοντας περιθώρια σύγχυσης. Θα πρέπει να προστεθεί ότι ο χάρτης φέρει στα γαλλικά την ολόγραφη ένδειξη «στόμιο του κόλπου της Άρτας» ακριβώς κάτω από το σημείο (D), αποδεικνύοντας ότι για το σχεδιαστή ήταν σαφής η ετερότητα των θέσεων (A) και (D). Η καταχώρηση, τέλος, του αρχείου της Βενετίας για τη χρονολογία του σχεδίου είναι «18^{ος} αιώνας», πράγμα που συνηγορεί στην συσχέτισή του με τα γεγονότα του 1717 παρά με τα χρονικώς απομακρυσμένα του 1684, για τα οποία, εξάλλου, υπάρχει χάρτης του Locatelli από το 1691.⁴³

41 Βλ. Φουρίκης ο.π., 282.

42 Είναι πολύ εύλογο, ένα μέρος των βενετικών στρατευμάτων να στρατοπέδευσε στον ερειπωμένο χώρο της παλιάς Πρέβεζας, διευκολύνοντας και το καλύτερο αποκλεισμό των εγκλεισμένων στο φρούριο του Αγίου Ανδρέα Τούρκων.

43 Πρβλ. Βελένης ο.π. (βλ. σημ. 16), 25. Για τη χαλκογραφία του Locatelli με την επίθεση των Βενετών στην Πρέβεζα το 1684 βλ. Νικόπολις-Πρέβεζα ο.π., εικ. 7.

Εν κατακλείδι, όλα τα σχετιζόμενα με την κατάληψη της Πρέβεζας γεγονότα που απεικονίζονται στον πίνακα v. Schulemburg συνάδουν ή δεν βρίσκονται σε αντίθεση με την έκθεση, καθιστώντας τις δύο πηγές αλληλοσυμπληρούμενες. Όσον αφορά στο χάρτη *Provveditori alle Fortezze ex. B 79, dis. 36a*, επαναλαμβάνοντας ότι είναι αναγκαία η περαιτέρω μελέτη των αρχείων για να απαντηθεί με βεβαιότητα το ερώτημα, πιστεύουμε ότι, με τα τωρινά δεδομένα, υπάρχουν αυξημένες πιθανότητες να αναφέρεται στην κατάληψη του φρουρίου του Αγίου Ανδρέα τον Οκτώβριο του 1717, ενώ, σε κάθε περίπτωση, είναι χρησιμοποίησιμος στην εποπτική κατανόηση των επιχειρήσεων αυτών.

3. Τα σχετικά με την κατάληψη της Βόνιτσας

• *Προετοιμασίες και άφιξη του στόλου στη Βόνιτσα*: Το δεύτερο τμήμα της έκθεσης (II.) ασχολείται με τις πολεμικές επιχειρήσεις στη Βόνιτσα. Όπως επισημάναμε, ήδη στο τέλος του πρώτου τμήματος αναφέρεται η επίσπευση των προετοιμασιών από τον Pisani για την επίθεση στην Βόνιτσα. Εδώ πρέπει να σημειωθεί μία ιδιοτυπία της έκθεσης που παρουσιάζουμε: Η αναχώρηση του στόλου καθώς και οι λόγοι που καθυστούσαν την κατάληψη του φρουρίου της Βόνιτσας δύσκολη (η επάνδρωσή του με αξιόλογη δύναμη, ο επερχόμενος χειμώνας και η φυσική θέση του φρουρίου) απαριθμούνται δύο φορές, στο τέλος του πρώτου τμήματος και στην αρχή του δεύτερου. Ορισμένα δε στοιχεία αποκλίνουν: Ο αριθμός των Τούρκων είναι στο I «περισσότεροι από 1.500», στο II φθάνει τους 1.800· ο στόλος αποπλέει από την Πρέβεζα την 24^η σύμφωνα με το I, ενώ σύμφωνα με το II την 26^η. Καθώς πρόκειται για αναφορές εντός ολίγων γραμμών, οι αποκλίσεις είναι δυνατόν να αποδοθούν σε δύο λόγους. Είτε σε τυπογραφικά λάθη, είτε στο γεγονός ότι τα δύο μέρη της έκθεσης (και προφανώς του ιταλικού πρωτότυπου) αντλούν τις πληροφορίες τους από διαφορετικές αναφορές που στη συνέχεια συρράφτηκαν. Να σημειωθεί εδώ ότι η αρχική πρόταση της έκθεσης στο I παρουσιάζει συντακτικές ανωμαλίες που δείχνουν ότι ήταν μέρος μεγαλύτερης περιόδου και, κατά συνέπεια, πιθανώς αποσπάστηκε από άλλο, εκτενέστερο κείμενο.

Πάντως, οι διαφορές μπορούν να γεφυρωθούν: Όσον αφορά στην στρατιωτική δύναμη των Τούρκων, η αναφορά «περισσότεροι από 1.500» δεν βρίσκεται σε αντίθεση με τον αριθμό 1.800, ο οποίος επαναλαμβάνεται και αργότερα στο δεύτερο τμήμα (σελίδα 6 της έκθεσης) και μπορούμε να τον θεωρήσουμε ως ακριβή. Όσον αφορά στην ημερομηνία απόπλου του στόλου, το γερμανικό κείμενο αναφέρει κατά λέξη στο τμήμα I (σελίδα 3) ότι ο στόλος «άφησε το πρωινό της 24^{ης} τις ακτές του κόλπου για να προσεγγίσει το φρούριο της Βόνιτσας για επίθεση», ενώ στο τμήμα II (σελίδα 4) ότι ο στόλος «την 26^{ην} Οκτωβρίου ακολουθούσε

με υψωμένα ιστία την πορεία του από Πρέβεζα προς το επαπειλούμενο με κατάληψη φρούριο». Άρα, με την 24^η δίνεται η ημερομηνία αναχώρησης, με την 26^η η ημερομηνία προσέγγισης των παραλίων της Βόνιτσας, λαμβανομένου υπόψη ότι, όπως αναφέρεται αμέσως μετά, οι καιρικές συνθήκες ήταν άσχημες.

Για να επιστρέψουμε στο θέμα των προετοιμασιών, ο Pisani διέγνωσε ότι η επιχείρηση στη Βόνιτσα θα ήταν πιο σύνθετη από ό,τι στην Πρέβεζα: Η έκθεση επισημαίνει το αξιόμαχο του φρουρίου της Βόνιτσας που, ευρισκόμενο στο λόφο πάνω από την σύγχρονη πόλη, περιβάλλονταν ανατολικά και δυτικά από θάλασσα και έλη καθώς και από ισχυρά τείχη, ειδικά προς την πλευρά της θάλασσας· το αναφερόμενο τριπλό προτείχισμα βρίσκονταν στο νότιο μέρος του φρουρίου. Είναι προφανές ότι το οχυρό του οποίου τα παλαιότερα λείψανα φθάνουν μέχρι τον 13^ο αιώνα επισκευάστηκε και ενισχύθηκε μετά το 1460 τόσο από τους Βενετούς όσο και από τους Τούρκους, ενώ η ίδια η έκθεση τονίζει ότι διέθετε νεότευκτες οχυρώσεις, συμπληρωμένες, πιθανώς, και μετά την τελευταία τουρκική κατάληψη του 1699. Μία εντύπωση του φρουρίου το 1717 μας μεταφέρει και πάλι ο πίνακας v. Schulemburg που στο σημείο (H) απεικονίζει το οχυρό με τετραγωνική κάτοψη και ισχυρά προτειχίσματα στα νότια, όπου και η κυρία είσοδος του (εικ. 4). Η επίσπευση των προετοιμασιών και η εσπευσμένη αναχώρηση από την Πρέβεζα ήταν, λοιπόν, απόλυτα δικαιολογημένη και στρατηγικά σωστή: Βλέποντας τον χειμώνα προ των πυλών, την ισχύ του φρουρίου και την δύναμη των περίπου 1800 πολεμιστών ο Pisani έπρεπε να χρησιμοποιήσει το χαρτί του αιφνιδιασμού κατά τον πιο αποτελεσματικό τρόπο. Έτσι, μετά από μια μικρή καθυστέρηση λόγω αντίξων ανέμων ο στόλος, παραπλέοντας το ακρωτήριο Παναγιά, αγκυροβολεί στον όρμο του Αγίου Μάρκου που εισβάλλει στο δυτικό κέρασ του όρμου της Βόνιτσας, σε απόσταση ασφαλείας βορειοδυτικά του λόφου που κείται το φρούριο. Το σημείο αυτό απεικονίζεται και στον πίνακα v. Schulemburg (G).⁴⁴

• Οι αντίπαλοι στρατοί: Όπως αναφέρθηκε, οι τουρκικές δυνάμεις ανέρχονταν στους 1.800 άνδρες. Μεταξύ αυτών και 400 σπαχήδες, επίλεκτοι έφιπποι δηλ. πολεμιστές, οι οποίοι πήραν ενεργό μέρος στις εχθροπραξίες. Από την έκθεση εξάγουμε το συμπέρασμα ότι πολλοί από τους στρατιώτες ήταν τυφεκιοφόροι, ενώ στη διάρκεια της πολιορκίας αμύνονταν με πυροβόλα και ολμοβόλα για ρίψη βομβών. Σύμφωνα με την έκθεση, 32 πυροβόλα και 6 ολμοβόλα, όλα από ορείχαλκο, καθώς και πολλά εφόδια λαφυραγωγήθηκαν από τους νικητές.

44 Για το σημείο (G) η ένδειξη στο υπόμνημα του πίνακα είναι: Port de St Marc où on se rendit avec la flotte pour débarquer nos troupes à l'attaque de Voniza.

Για τον συνολικό αριθμό των επιτιθέμενων δεν γίνεται λόγος στην έκθεση. Αριθμητικά αναφέρονται οι 200 άνδρες που αποβιβάστηκαν πρώτοι για να στήσουν ενέδρα καθώς και οι 1.000 Έλληνες που χρησιμοποιήθηκαν για αντιπερισπασμό, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Ο συνολικός αριθμός των στρατιωτών ήταν, με βεβαιότητα, πολύ μεγαλύτερος. Στη διάρκεια των συμπλοκών στην πεδιάδα, εκτός από τα συντάγματα πεζικού, μεγάλο ρόλο έπαιξε και το ιππικό. Ένα σώμα δραγόνων (ελαφρά οπλισμένοι ιππείς) και ένας λόχος γρεναδιέρων (επίλεκτα σώματα έφιππων πολεμιστών που χρησιμοποιούσαν βλήματα χειρός, τις μεταγενέστερες χειροβομβίδες) συνέδραμαν το πεζικό, ενώ δεν κατέστη δυνατό να λάβει μέρος ένα σώμα Ισπανών ιππέων. Επίσης, καθοριστικά συνέβαλε το πυροβολικό: Οκτώ κανόνια, τέσσερα ολμοβόλα και δύο πυροβόλα οβίδων σε συνδυασμό με τα κανόνια των γαλέρων σφυροκοπούσαν συνεχώς το φρούριο και το κατερείπωσαν. Όσον αφορά στις εθνικότητες των στρατευμάτων που πολέμησαν τους Τούρκους στη Βόνιτσα, πέραν των Ελλήνων και Γερμανών που αναφέρονται ρητά, είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι πήραν μέρος επίσης Ιταλοί και Δαλματοί, όπως και στην Πρέβεζα.

• Οι μάχες: Η επιχείρηση κατάληψης του φρουρίου της Βόνιτσας από τον Βενετικό στρατό εξελίχθηκε σε δύο φάσεις: Η πρώτη στο χρονικό διάστημα από τις 26 Οκτωβρίου, πιθανή – όπως σημειώσαμε – ημερομηνία προσεγγίσεως του όρμου του Αγίου Μάρκου μέχρι την 1^η Νοεμβρίου, όπου βασικό χαρακτηριστικό ήταν ο σφοδρός κανονιοβολισμός του φρουρίου. Η δεύτερη από τη νύχτα της 1^{ης} Νοεμβρίου μέχρι και την κατάληψη του φρουρίου την 4^η Νοεμβρίου, με κύριο χαρακτηριστικό τις χερσαίες συμπλοκές εκτός του οχυρού και την αποχώρηση των τουρκικών δυνάμεων.

α) Πρώτη φάση: Σύμφωνα με την έκθεση, μετά τον ελλιμενισμό στον όρμο του Αγίου Μάρκου ο Pisani με το επιτελείο του επέλεξαν το μέρος για την προσωρινή στρατοπέδευση και τοποθέτηση του πυροβολικού για να αρχίσει ο κανονιοβολισμός του φρουρίου. Δύο συστοιχίες με τέσσερα κανόνια των 50 και 30 λιβρών και τέσσερα ολμοβόλα των 500 λιβρών άρχισαν να πλήττουν ασταμάτητα το φρούριο, αφενός για να καταστρέφουν το δυτικό προμαχώνα του, αφετέρου από το σημείο με το όνομα «πέρασμα του Παπα-Γιάννη», με σκοπό την φυσική και ψυχολογική φθορά των πολιορκούμενων. Η περιοχή που ήταν εγκατεστημένο το πυροβολικό δεν μπορεί να είναι άλλη από την μικρή λωρίδα γης στην οποία καταλήγει ο βόρειος βραχίονας της λιμνοθάλασσας «Λιμένι» και βρίσκεται βορειοδυτικά του λόφου του κάστρου. Από εκεί ήταν ευάλωτος ο δυτικός προμαχώνας του φρουρίου· όσο για το «πέρασμα του Παπα-Γιάννη», κατά την γνώμη μας, βρίσκονταν επάνω στην ίδια λωρίδα γης, πιο κάτω για να πλήττεται το φρούριο και από ανατολικά. Η άποψη αυτή υποστηρίζεται και από τον πίνακα v. Schulemburg που

απεικονίζει το φρούριο να βάλλεται από αυτό το σημείο (J). Ο πίνακας απεικονίζει, πάντως, σε αντίθεση με την έκθεση τρεις συστοιχίες.⁴⁵ Επιθυμώντας να συμβιβάσουμε τις δύο μαρτυρίες, θα μπορούσαμε να δεχθούμε ως τρίτη εστία πυροβολικού τα δύο μικρά πυροβόλα οβίδων που αναφέρει η έκθεση στη σελίδα 5, ως συμπληρωματικά της συστοιχίας «Παπα-Γιάννη». Επί τη ευκαιρία, να σημειώσουμε ότι υπάρχουν στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας δύο σχέδια που δείχνουν από δυτικά και ανατολικά το φρούριο της Βόνιτσας να βάλλεται από απέναντι ακτή με κανονιοβολισμούς.⁴⁶ Παλιότερα τα σχέδια θεωρήθηκαν ως «θεωρητική επίθεση που δείχνει τις αμυντικές ικανότητες» του φρουρίου.⁴⁷ Χωρίς να μπορούμε, λόγω χώρου, να υπεισέλθουμε εδώ στο θέμα, αλλά λαμβάνοντας υπόψη την παρούσα έκθεση και το γεγονός ότι τα σχέδια, σύμφωνα με την επίσημη καταχώρηση του αρχείου είναι «των αρχών του 18^{ου} αιώνα», πιστεύουμε πως σχετίζονται άμεσα με την πρώτη φάση της επίθεσης του 1717, που σχολιάζουμε εδώ.

Επιστρέφοντας στο ιστορικό μέρος, να προσθέσουμε ότι τα πυρά των Τούρκων, σύμφωνα με την έκθεση, δεν προκάλεσαν μεγάλες απώλειες στον βενετικό στρατό, ο οποίος με την εμφύχωση του Andrea Pisani και του αδελφού του Carlo, Προνοητού μάχης, είχε μάλλον ακμαίο ηθικό, σε αντίθεση με τους Τούρκους που, μέσα σε καταιγισμό πυρών, προσπαθούσαν να επισκευάσουν κάποιες οχυρώσεις στον κατεστραμμένο προμαχώνα, προφανώς με μειωμένο ηθικό. Να σημειωθεί ότι στο σημείο (K) του πίνακα v. Schulemburg απεικονίζεται μια πρόχειρη στρατοπέδευση Τούρκων νότια του φρουρίου, στο χώρο της σημερινής πόλης, που δεν αναφέρεται στην έκθεση και ως λόγος της οποίας δίδεται η υποχώρηση από το φρούριο εξαιτίας των κανονιοβολισμών.⁴⁸ Πιθανώς, αυτή έλαβε χώρα λίγο πριν από την μεγάλη έξοδο του τουρκικού στρατού που θα σχολιάσουμε αμέσως παρακάτω. Συμπερασματικά, οι σκοποί της πρώτης φάσης της επιχείρησης – καταστροφή του φρουρίου και δημιουργία πανικού στους Τούρκους – επετεύχθησαν με τις λιγότερες δυνατές απώλειες.

45 Το ημιφθαρμένο υπόμνημα στο σημείο (J) αναφέρει τρεις συστοιχίες που σφυροκοπούν το φρούριο, όπου οι Τούρκοι οχυρώθηκαν στην περιοχή του λιμανιού: *Trois batteries qui ... en Brèche la Place et le Bourg où les Turcs étaient retrancher le long du Port.*

46 Δύο ασπρόμαυρα σχέδια με κοινό αριθμό ευρετηρίου *Provveditori alle Fortezze ex.B 79, dis. 38b.*, διαστάσεις 489x385, χωρίς συνοδευτικό κείμενο. Οι τίτλοι των δύο σχεδίων είναι: «*Veduta della Fortezza di Voniza dalla parte di Ponente*» και «*Veduta della Fortezza di Voniza dalla parte di Levante*». Απεικονίζονται στο: Παλιούρας ο.π. (βλ. σημ. 14), 49 κ.ε. εικ. 1-2· του ιδίου, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία* (Αθήνα 1985) 27 εικ. 3 α-β.

47 Βλ. Παλιούρας, προηγούμενη σημείωση.

48 Για το σημείο (K) η ένδειξη στο υπόμνημα του πίνακα είναι: *Campement de Turcs qui se retirent de la Place a cause de ...bombardement.*

β) Δεύτερη φάση και κατάληψη: Ο Pisani διαβλέποντας ότι η δραστηκή επιδείνωση του καιρού θα μπορούσε να δυσκολέψει την επιχείρηση και να οδηγήσει ακόμη και στην αναστολή των μαχών, με αποτέλεσμα οι Τούρκοι να διατηρήσουν την κυριαρχία του κάστρου καθ' όλη τη διάρκεια του χειμώνα, αποφασίζει την νύχτα της 1^{ης} Νοεμβρίου ότι πρέπει να ρίξει στη μάχη τα στρατεύματα. Η απόβαση των στρατευμάτων θα γίνονταν στην ακτή που περικλείεται ανατολικά από το λόφο του κάστρου, περίπου στο χώρο της σημερινής προκουμαίας της πόλης, και δυτικά από το όρος Αμαδερός. Πραγματικά, σύμφωνα με την έκθεση, κατά το δειλινό της 2^{ας} Νοεμβρίου κάποιες γαλεότες απέπλευσαν από τον όρμο του Αγίου Μάρκου και αποβίβασαν στην ξηρά διακόσιους άνδρες. Αυτοί θα έκαναν ενέδρα και θα κάλυπταν την αποβίβαση του στρατού, σε περίπτωση που οι Τούρκοι θα κινούνταν προς αυτή την κατεύθυνση. Ταυτόχρονα, εστάλησαν χίλιοι Έλληνες σε ύψωμα δυτικά του φρουρίου, ούτως ώστε, αν χρειάζονταν, να χτυπήσουν τους Τούρκους στα νώτα τους, κάνοντάς τους να πιστέψουν ότι είναι εγκλωβισμένοι ανατολικά από τον αποβατικό στρατό και δυτικά από άλλες δυνάμεις. Τα ξημερώματα της 3^{ης} Νοεμβρίου οι Τούρκοι, θέλοντας να εμποδίσουν την απόβαση, έκαναν με όλες τους τις δυνάμεις, πεζές και έφιππες, έξοδο, κινούμενοι ανατολικά. Προφανώς από εκνευρισμό, κάποιος από τους διακόσιους στρατιώτες πυροβόλησε πρόωρα, επισπεύδοντας τα γεγονότα. Πάντως, το σχέδιο του Pisani λειτούργησε, αφού εν μέσω ομοβροντίας από δυτικά, ανατολικά και τα κανόνια των γαλέρων οι Τούρκοι υποχωρούν, νομίζοντας ότι είναι περικυκλωμένοι. Η υποχώρηση δίδει την ευκαιρία στα βενετικά στρατεύματα να αποβιβασθούν, πιθανότατα στον «ορμίσκο» που σχηματίζεται δυτικά από την νήσο Κουκουνίτσα ή Κουκουβίτσα και ανατολικά από τις απολήξεις του Αμαδερού στη θάλασσα. Οι Τούρκοι πάλι δεν γύρισαν στο φρούριο, αλλά κάνοντας μία κυκλωτική κίνηση, κινούμενοι νότια προς την ενδοχώρα και μετά ανατολικά, βρέθηκαν στην πεδιάδα που απλώνεται στους πρόποδες του Αμαδερού, σε απόσταση ενός μιλίου από την θάλασσα, με σκοπό την μετωπική σύγκρουση με το Βενετικό στρατό. Ο τελευταίος, κυρίως γερμανικά στρατεύματα, κινήθηκε από την ακτή νότια προς τους Τούρκους, σε ευρύ μέτωπο και συνεπικουρούμενος από έφιππους δραγόνους και γρεναδιέρους υπό την αρχηγία των αδελφών Pisani που ενίσχυαν την αριστερή πλευρά του. Φοβούμενοι τον εγκλωβισμό ή περικύκλωσή τους οι Τούρκοι υποχώρησαν από τον ίδιο δρόμο που ήρθαν στην πεδιάδα με κατεύθυνση το φρούριο. Με το οχυρό εξασθενημένο από τους κανονιοβολισμούς και με τα βενετικά στρατεύματα έτοιμα να το περικυκλώσουν, οι Τούρκοι κατέφυγαν στην τελευταία λύση που διέθεταν: Την νύχτα της 3^{ης} προς 4^η Νοεμβρίου εκκένωσαν το φρούριο. Η μόνη διέξοδος που διέθεταν ήταν κάποιο μονοπάτι προς τα δυτικά, πιθανότατα μεταξύ των υψωμάτων Αχειμάστου και Ορνίτσας, όπου, προφα-

νώς, δεν υπήρχαν βενετικά στρατεύματα. Το πρωί της 4^{ης} Νοεμβρίου 1717 οι Βενετοί καταλαμβάνουν το φρούριο. Τώρα, εάν οι τελευταίοι όντως δεν αντελήφθησαν την αποχώρηση των Τούρκων, όπως διατείνεται η έκθεση, ή δεν ήθελαν να εμπλακούν σε αναίτια μάχη ή υπήρχε συμφωνία, ας αφηθεί ως ερώτημα.

Για να συγκεκριμενοποιήσουμε τοπογραφικά την κατάσταση – με την προϋπόθεση ότι ο αναγνώστης έχει υπόψη του τις γεωγραφικές συνισταμένες της περιοχής –, έχουμε στη διάθεσή μας, πέραν της εκθέσεως, δύο πηγές: Πρώτα, ένα σχέδιο στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας που παλιότερα είχε εκτιμηθεί ως σχέδιο θεωρητικής επίθεσης στη Βόνιτσα από τους Τούρκους.⁴⁹ Η πληροφορία του τίτλου του σχεδίου στα Ιταλικά ότι πρόκειται για την επίθεση των Βενετών την 2^α Νοεμβρίου 1717 σε συνδυασμό με την έκθεση που παρουσιάζουμε εδώ, καθιστά βέβαιο το γεγονός ότι πρόκειται για απεικόνιση των κινήσεων των βενετικών караβιών το δειλινό αυτής της μέρας. Διακρίνεται ευκρινέστατα ο όρμος του Αγίου Μάρκου με τα αγκυροβολημένα πλοία καθώς και τα πλοία που έπλευσαν περί τον λόφο του κάστρου της Βόνιτσας, στοιχεία που επιβεβαιώνουν το περιεχόμενο της έκθεσής μας. Δυστυχώς, ελλείπει ευανάγνωστων αντιγράφων του σχεδίου, δεν ήταν δυνατή, κατά τη συγγραφή του παρόντος άρθρου, η ενδελεχής μελέτη τού υπομνήματός του που θα μπορούσε να αποφέρει περαιτέρω πληροφορίες. Με την επιφύλαξη της παρουσιάσεώς του σε μελλοντικό σημείωμα, κρατούμε το κέρδος της αναμφισβήτητης συσχετίσεώς του με τα γεγονότα που σχολιάζουμε εδώ.

Η δεύτερη πηγή είναι και πάλι ο πίνακας v. Schulemburg, στο συνθετικό κέντρο του οποίου βρίσκονται τα γεγονότα της Βόνιτσας. Ο ζωγράφος «παρακολουθεί» τα γεγονότα από το όρος Αμαδερός που κλείνει την πεδιάδα της Βόνιτσας στα ανατολικά. Το σημείο (R) δείχνει το βουνό στο οποίο εγκαταστάθηκαν οι χίλιοι Έλληνες.⁵⁰ Κατά την γνώμη μας πρόκειται για τον Αχείμαστο, ύψωμα οι παραφυάδες του οποίου κείνται σε σχετικά κοντινή απόσταση δυτικά του φρουρίου, όπου οι Έλληνες είχαν σε απόσταση βολής τα νώτα των Τούρκων. Το σημείο (L) του πίνακα απεικονίζει το χώρο όπου έγινε η απόβαση των στρατευμάτων, όπως είπαμε μεταξύ Κουκουνίτσας και Αμαδερού, ενώ το (M) δείχνει την κίνηση των τουρκικών στρατευμάτων από το φρούριο προς τα ανατολικά, με σκοπό την πρόληψη της απόβασης, όπου και θα υποχωρήσουν εν μέ-

49 Έγχρωμο σχέδιο με αριθμό ευρετηρίου Proveditori alle Fortezze ex.B 79, dis. 38d., διαστάσεις 653x619, χωρίς συνοδευτικό κείμενο. Ο τίτλος του σχεδίου είναι: Pianta dell' attacco di Voniza, con golfo e dintorni, pressa dalle armi della Ser. Rep. di Venezia li 2 Novembre 1717. Ως θεωρητική επίθεση ερμηνεύτηκε από τον Παλιούρα ο.π. (βλ. σημ. 14), 51 εικ. 3, όπου και απεικόνιση του σχεδίου.

50 Για το σημείο (R) η ένδειξη στο υπόμνημα του πίνακα είναι: Montagne sur la quelle les Grecs ont été posté pendant notre Débarquement.

σω ομοβροντίας των ανδρών της ενέδρας και των Ελλήνων.⁵¹ Τα σημεία N-P αναφέρονται στη μάχη της πεδιάδας.⁵² Στο (P) διακρίνεται ο δρόμος που ακολούθησαν οι Τούρκοι κινούμενοι νότια και ανατολικά μετά την υποχώρησή τους από την ακτή, καθώς και ο μικρός λόφος που, σύμφωνα με την έκθεση, κατέλαβαν. Τον ίδιο δρόμο αντιστρόφως ακολούθησαν επιστρέφοντας στο φρούριο. Το σημείο (N) αποτελεί την κύρια εστία συμπλοκών των δύο στρατών και σύμφωνα με το υπόμνημα του πίνακα απεικονίζει την επέμβαση των γρεναδιέρων, ενώ το κέντρο της πεδιάδας καταλαμβάνουν τα εναντίον των Τούρκων, προς Νότο κινούμενα συντάγματα. Παράλληλα προς αυτά, στους πρόποδες του Αμαδερού και κάτω στο κέντρο του πίνακα, διακρίνονται περαιτέρω βενετικά στρατεύματα, τα οποία κινούνται προς ενίσχυση των μαχόμενων στο αριστερό μέτωπο (O).⁵³ Τέλος, ο πίνακας v. Schulemburg δεν παραλείπει να σημειώσει και το μονοπάτι από το οποίο διέφυγαν οι Τούρκοι που, όπως είπαμε, περνούσε μεταξύ των υψωμάτων του Αχειμάστου και της Ορνίτσας με κατεύθυνση προς Νότο (Q).⁵⁴ Συμπερασματικά, οι πληροφορίες έκθεσης και πίνακα συμπίπτουν σε αξιοθαύμαστο βαθμό, καθιστώντας τον δεύτερο άριστο εποπτικό συμπλήρωμα της πρώτης.

Τα λάφυρα ήταν πλουσιότερα εκείνων της Πρέβεζας. Πέραν των όπλων, στα οποία αναφερθήκαμε πιο πάνω, οι Τούρκοι εγκατέλειψαν 8 γαλεότες και 28 μαούνες, ενώ απεικόνιση της αναφερόμενης στην έκθεση μισοβυθισμένης ταρτάνας στη είσοδο του λιμανιού υπάρχει και στον πίνακα. Η ιππουρίδα του Τούρκου Πασά και τα εχθρικά λάβαρα, λάφυρα με ιδιαίτερο συμβολικό βάρος, μεταφέρθηκαν θαλασσίως και κατά πάσα πιθανότητα στο μοναστήρι της Αγίας Παρθένου στην Κορωνησία, όπου και ανετέθησαν.⁵⁵ Οι απώλειες των Τούρκων πρέπει να ήταν σημαντικές, ενώ το φρούριο θα έχρηζε σοβαρής επισκευής.

51 Για τα σημεία (L-M) οι ενδείξεις στο υπόμνημα του πίνακα είναι: (L) Débarquement des troupes vénitiens de l' autre côte pour bloquer et attaquer la Place par le Front. (M) Turcs qui viennent pour opposer au Débarquement et qui furent repousser pour le feu des nos... l' embuscade où on avait ... le même nuit.

52 Για τα σημεία (N-P) οι ενδείξεις στο υπόμνημα του πίνακα είναι: (N) Plutons Grenadiers qui ont changé les Ennemys qui vinrent pour disputer l' Entreprise. (O) Plutons des Esclavons en Marche contre le Turcs qui étaient percées {;}...un Escadron de notre Cavalerie. (P) Chemin que les Infidèles ont...tenus pour venir nous attaquer comme aussi pour se retire.

53 Εάν στο σημείο (O) του υπομνήματος είναι σωστή η λέξη Esclavons, αυτό σημαίνει ότι αυτά τα συντάγματα αποτελούνταν από Δαλματούς.

54 Για το σημείο (Q) η ένδειξη στο υπόμνημα του πίνακα είναι: Chemin que les Infidèles ont... pour s' en fuir.

55 Στο γερμανικό κείμενο γράφεται «der Heil. Jungfrauen», δηλ. των Αγίων Παρθένων, πιθανώς εκ παραδρομής. Κατά την γνώμη μας, από πλευράς γεωγραφίας και ονόματος το μοναστήρι στην Κορωνησία είναι η μόνη εύλογη λύση. Σε αυτό συνηγορεί και η έκθεση που αναφέρει ότι τα λάφυρα μεταφέρθηκαν εκεί με μια φελούκα, άρα με πλοίο όχι ικανό για ταξίδια μεγάλων αποστάσεων.

Δ'

ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ

Με την κατάληψη των φρουρίων Πρέβεζας και Βόνιτσας επανακτάται η βενετική κυριαρχία στα δυτικά παράλια της Ελλάδας. Με αυτό τον τρόπο, αφενός ανακόπηκε η τουρκική προέλαση στις αρχές του τελευταίου βενετοτουρκικού πολέμου, αφετέρου ελευθερώθηκαν οι θαλάσσιες συγκοινωνίες με την ιταλική χερσόνησο. Επίσης, όπως τονίζει και η ίδια η έκθεση που παρουσιάζουμε, οι περιοχές Πρέβεζας και Ξηρομέρου θα απέδιδαν στο εξής σημαντικές φορολογικές εισφορές στη Γαληνοτάτη.⁵⁶ Τέλος, αυτές οι καταλήψεις εντάσσονταν στρατηγικά στη συνολική επανάκτηση του Αμβρακικού κόλπου· η έκθεση τελειώνει με την πεποίθηση ότι σε λίγο καιρό θα έπεφτε στα χέρια των Βενετών και η Άρτα, για την κατάληψη της οποίας ξεκίνησαν αμέσως οι προετοιμασίες. Αυτό, όμως, αποδείχτηκε εξαιρετικά δύσκολο και μέχρι τη διάλυση της Βενετικής Δημοκρατίας το 1798 η Άρτα θα παρέμενε υπό την κατοχή των Τούρκων. Αντ' αυτού, ειδικά για την Πρέβεζα, εγκαινιάζεται το 1718 μια περίοδος σχετικής ακμής, όπου οι Βενετοί επιδόθηκαν σε ένα οργανωμένο πρόγραμμα ανάπτυξης, το οποίο σφράγισε την εικόνα της πόλης μέχρι και τον 20^ο αιώνα.⁵⁷ Πάντως, η κατάληψη των δύο φρουρίων θα πρέπει να είχε ιδιαίτερη απήχηση στην Ευρώπη. Καταρχήν εδραίωσε την φήμη του Γενικού Κυβερνήτη Pisani, του οποίου την διορατικότητα σχετικά με την στρατηγική θέση της Πρέβεζας υπογράμμιζαν οι εκθέσεις των Προνοητών του 18^{ου} αιώνα.⁵⁸ Η έκδοση της έκθεσης στα γερμανικά είναι, εξάλλου, ενδεικτική της βαρύτητας που αποδίδονταν στα γεγονότα· πέραν του αυτονόητου ενδιαφέροντος, λόγω του ρόλου του Αρχιστράτηγου v. Schulemburg και των γερμανικών δυνάμεων στις επιχειρήσεις, αξίζει να υπογραμμίσουμε ότι ο εκδοτικός οίκος v. Wiering ήταν από τους επιφανέστερους της Βόρειας Γερμανίας κατά την διάρκεια του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα, με πολλές εκδόσεις εκθέσεων και μελετών

56 Για τις εισφορές της περιοχής Πρέβεζας-Ξηρομέρου στη Βενετική Δημοκρατία την περίοδο 1684-1699 βλ. Αρχοντίδης ο.π., 103 κ.ε., κυρίως 112 κ.ε.· για την οικονομική και πληθυσμιακή κατάσταση της Πρέβεζας τον 18^ο αιώνα: Κ. Κόμης, Ο πληθυσμός της Πρέβεζας τον 17^ο και 18^ο αιώνα, *Η.Χ.* 31 (1994) 165 κ.ε.· του ιδίου, Εποικισμοί στην Πρέβεζα το 18^ο αιώνα, *Π.Χ.* 31-32 (1995) 19 κ.ε.· για τη σύνθεση των κοινοτήτων Πρέβεζας και Βόνιτσας την ίδια περίοδο, πρόσφατα: Α. Παπαδιά-Λάλα, Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον Ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (15^{ος}-18^{ος} αι.). Μια συνθετική προσέγγιση (Βενετία 2004) 455 κ.ε.

57 Για την ανάπτυξη της Πρέβεζας κατά την διάρκεια της βενετικής κατοχής βλ. Γ.Ι. Μουστάκης, Η Πρέβεζα τον 18^ο αιώνα στο: του ιδίου, *Τα Πρεβεζάνικα* (Πρέβεζα 2002) 11 κ.ε.

58 Πρβλ. Έκθεση Γενικού Προνοητή A. Loredan του έτους 1740, αυτόθι, 23 κ.ε., κυρίως 24.

επί των κορυφαίων τρεχόντων πολιτικοστρατιωτικών θεμάτων της εποχής, αποτελώντας ένα ευρωπαϊκό διπλωματικό forum.⁵⁹

Κλείνοντας, επιβάλλεται να θυμίσουμε ότι η συστηματική έρευνα των αρχειακών πηγών μπορεί να αποδώσει σημαντικά αποτελέσματα σε θέματα τόσο της ευρύτερης όσο και της τοπικής ιστορίας. Έτσι, τα γεγονότα που περιγράφηκαν σε αυτή την εργασία μπορούν να εμπλουτιστούν με περαιτέρω έρευνα και αξιοποίηση των διαθέσιμων πηγών: Η σύγκριση με το ιταλικό πρωτότυπο της έκθεσης, η επισταμένη έρευνα χαρτών και άλλων κειμένων από το Κρατικό Αρχείο της Βενετίας, των σχεδίων που υπέβαλε ο v. Schulemburg για τη βελτίωση του φρουρίου της Πρέβεζας καθώς και η έρευνα του προσωπικού του αρχείου, αλλά και η εξέταση αρχείων με εκθέσεις προξένων τρίτων χωρών⁶⁰ θα επιβεβαιώσουν, αναιρέσουν ή επεκτείνουν τις σκέψεις που εκθέσαμε εδώ.

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αρχοντίδης Α.Π., *Η Βενετοκρατία στη Δυτική Ελλάδα (1684-1699)*, (διδ. διατριβή, Θεσσαλονίκη 1983)
- Βελένης Γ., *Ιστορική σκιαγραφή της πόλης της Πρέβεζας, Πρεβεζάνικα Χρονικά τ. 31-32 (1995) 5 κ.ε.*
- Βελένης Γ., *Οι οχυρώσεις της Πρέβεζας και της ευρύτερης περιοχής. Η περίοδος από το 1495 έως τη Συνθήκη του Κάρλοβιτς (1699)*, *Πρεβεζάνικα Χρονικά τ. 33 (1996) 5 κ.ε.*
- Βελένης Γ., *Οι οχυρώσεις της Πρέβεζας και της ευρύτερης περιοχής. Η περίοδος κατοχής της Πρέβεζας από τον Αλή Πασά (1807-1820)*, *Πρεβεζάνικα Χρονικά τ. 34-35 (1997) 5 κ.ε.*
- Βελένης Γ., *Οι οχυρώσεις της Πρέβεζας και της ευρύτερης περιοχής: Προσέγγιση χρονολόγησης και τοπογραφικού προσδιορισμού των οχυρώσεων της Πρέβεζας*, *Πρεβεζάνικα Χρονικά τ. 36 (1999) 13 κ.ε.*

59 Για τον εκδοτικό οίκο Thomas v. Wiering und Erben βλ. W. Keyser, Thomas v. Wiering und Erben: Ein bedeutendes Kapitel hamburgischer Druckgeschichte στο: *Zeitschrift für Bibliothek, Archiv und Information in Norddeutschland*, 10 (1990), (4), 343 κ.ε.

60 Πρβλ. π.χ. τις επιστολές του Γάλλου Προξένου G. Dubroca στην Άρτα προς τον Α. Pisani τις 13/11/1717 και 3/1/1718 και την απάντηση του τελευταίου, μέσω του Γενικού Προνοητή Α. Loredan, για τελωνειακά θέματα, μετά την κατάκτηση της Πρέβεζας και της Βόνιτσας από τους Βενετούς: Γ.Α. Σιορόκας, *Το Γαλλικό Προξενείο της Άρτας (1702-1789)* (διδ. διατριβή Ιωάννινα 1981) 182 κ.ε. Ακόμα πιο σημαντικά θα είναι τα συμπεράσματα που μπορούν να συλλεχθούν από τις εκθέσεις που έστειλε ο ίδιος Πρόξενος για τα οχυρωματικά έργα των Βενετών στην Κέρκυρα, Πάργα, Βόνιτσα και Πρέβεζα την περίοδο 1705-1706 και βρίσκονται στα Κρατικά Αρχεία της Γαλλίας, στο Παρίσι: Αυτόθι, 429 με σημ. 1.

Πρεβεζάνικα Χρονικά, τ. 41-42

- Ιστορία Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΑ', κεφ. «Οι Βενετοτουρκικές συγκρούσεις στις ελληνικές χώρες», 19 κ.ε., και «Από την συνθήκη του Κάρολοβιτς ως την συνθήκη του Πασάροβιτς», 39 κ.ε. (Ι. Χασιώτης)
- Καράμπελας Ν.Δ. (επιμ.), *Νικόπολις-Πρέβεζα* (Πρέβεζα 1994)
- Καράμπελας Ν.Δ., *Πρέβεζα επί χάρτου*, ανέκδοτη ομιλία που έλαβε χώρα στις 29/5/1994, στη διάρκεια διημερίδας που οργάνωσε ο Δήμος Πρέβεζας και το Ε.Λ.Ι.Α. στη Θεοφάνειο Σχολή Πρέβεζας
- Καράμπελας Ν.Δ., Ο Δανός αρχαιολόγος Peter O. Brøndsted στην Πρέβεζα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* τ. 37-38 (2001) 5 κ.ε.
- Καράμπελας Ν.Δ., Ο Άγγλος αριστοκράτης John C. Hobhouse στην Πρέβεζα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* τ. 39-40 (2003) 65 κ.ε.
- Μαμαλούκος Σ.Β., Η πολεοδομική εξέλιξη και η αρχιτεκτονική της Πρέβεζας στο: *Νικόπολις-Πρέβεζα*
- Μουστάκης Γ.Ι., Η Πρέβεζα τον 18^ο αιώνα στο: Του ιδίου, *Τα Πρεβεζάνικα* (Πρέβεζα 2002) 11 κ.ε.
- Norwich J.J., *Ιστορία της Βενετίας* (Αθήνα 1993)
- Παλιούρας Α., Τα κάστρα Πρέβεζας-Βόνιτσας-Λευκάδας στην εποχή της Βενετοκρατίας στο: Β.Γ. Αυδίκος (επιμ.), *Η Ιστορία της Πρέβεζας. Πρακτικά Α' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου 1989* [1992]
- Πλουμίδης Γ., Μετάλλια της Βενετίας για Πρέβεζα και Πάργα, *Ηπειρωτικά Χρονικά* τ. 35 (2001) 9 κ.ε.
- Φουρίκης Π.Α., Μικρά Συμβολή εις την Ηπειρωτικήν Ιστορίαν. Νικόπολις-Πρέβεζα, *Ηπειρωτικά Χρονικά* τ. 4 (1929) 263 κ.ε.